

واتا و واتای دهرونی

بهشی سییهم به ناوینشانی (واتا و جورهکانی واتا)یه، ئەم تەوهرانە لەخۆدەگرێ: (جۆرهکانی واتا، واتای هۆشەکی (وەسفی – فەرەنگی – بنچینهیی، واتای ناوەسفی (لاوهکی / کاریگەری / بارکراو، واتای بارکراوی کۆمەلایەتی، واتای بارکراوی خودی، جۆرهکانی واتای ناوەسفی (بارکراو)، واتای راگەیانندن، واتای شیوازی، واتای کاریگەری (دهرونی)، واتای رەنگدانەوه (هاوجیی)، کاریگەری دەنگی، کاریگەری وشەیی، کاریگەری واتایی، واتای هاوڕێیەتی). هەرۆهە لێرەدا باسی گرنگی زمان بەگشتی و زمانەوانیی دەرونی بەتایبەتی کراوە، کەوا زمانەوانیی دەرونی وەک زاراوەیەک میژووەکە دەگەرێتەوه بۆ چەندین سال پیش ئیستا، کە لە ڕێگەی لیکۆلینەوه لە زمان و لە ڕێگەی زمانەوانیی دەرونی گەیشتونەتە ئەنجام و ئامانجیان، کە مەبەستیان بوە بەلگەیهکی راست و دروست لەم ڕێگەیهوه پەیدا بکەن، هەرۆهە باس لە زمان و بیر و کاریگەرییان بەسەر یەکەوه دەکات، پاشان باس لە شیکردنەوهی دەرونی دەکات، بۆیە زیاتر پونکردنەوه و شیکردنەوهی واتای دەرونی کۆمەلایەتی نمونه مان هێناو تەوه.

کیله وشەکان: زمانەوانیی دەرونی، زمان، بیر، شیکردنەوهی دەرونی، واتا، جۆرهکانی واتا.

دیەن ئەحمەد عوسمان^۱ - نەریمان عەبدوللا خۆشناو^۲

^۱ بهشی کوردی، کۆلیژی پەرۆردەوی بنەرەت، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، هەریمی کوردستان، عێراق.

پوختە:

ئەم توێژینەوهیە لە چوارچێوهی زمانەوانیایە، کە باس لە زمان و دەرون و شیکردنەوهی دەرونی و واتا و جۆرهکانی واتا دەکات، بەپێی بیروبوچونەکان پۆلینکردنی زۆر بۆ واتا هەیه، بەلام بەشیوهیهکی گشتی بەسەر دو جۆردا واتا دابەش دەبێت، ئەویش واتای هۆشەکی و واتای لاوهکییە، توێژینەوهکە سێ بەشە، بهشی یەکەم چوارچێوهی توێژینەوهیە، بهشی دوهم به ناوینشانی (زمانەوانیی دەرونی)یه، ئەم تەوهرانە لەخۆدەگرێت: (میژوی سەرھەلانی زمانەوانیی دەرونی، چەمک و پێناسەیی زمانەوانیی دەرونی، پێناسەیی دەرون، قوتابخانەیی شیکردنەوهی دەرونی، بافلۆف، زمان و بیر، کاریگەری زمان بەسەر بیر، کاریگەری بیر بەسەر زمان، کاریگەری زمان و بیر بەسەر یەکتیرییهوه، زمان و بیر وەک دو کەرەسەیی سەر بەخۆ، زمان و بیر یەک شتن)،

Article Info:

DOI: [10.26750/Vol\(9\).No\(4\).Paper6](https://doi.org/10.26750/Vol(9).No(4).Paper6)

Received: 23-October -2021

Accepted: 03-January-2022

Published: 29-September-2022

Corresponding Author's E-mail:

Dimanahmad28@gmail.com

nareman.kareem@su.edu.krd

This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0

Copyright©2022 Journal of University of Raparin.

بهشی یه کهم: چوارچیوهی تووژینه وه

۱.۱: ناویشانی تووژینه وه که

ناویشانی تووژینه وه که بریتیه له (واتا و واتای دهرونی)، له م تووژینه وه یه دا زیاتر هه ولدراوه تیشک بخریته سه ر واتا و لایه نه دهرونییه که ی و گرنگی ئەمانه له زماندا به گشتی خراوه ته پرو.

۲.۱: هۆکاره کانی هه لێژاردنی ناویشانی تووژینه وه که:

به هۆی گرنگی زمانه وانیهی دهرونی، دهرخستن و گرنگی جووره کانی واتا و لیکدانه وه ی ئەو دیارده هونه ریبانه ی واتای دهرونی به زمان دهرده بریت، که خاوه نی واتا و فره هنگی خوێانن، هه ریه ک له و واتایانه ش بو پونکردنه وه ی مه به ستیکه، ئەم مه به سته ش له پێگه ی دهر برینه زمانیه کان ده گاته لای خوینه ر و گوێگر، له لایه کی تریش به هۆی هه ز و ئاره زومان بو ئەم بابه ته زیاتر هانده ربو بو هه لێژاردنی ئەم تووژینه وه یه.

۳.۱: ئامانج و مه به ستی تووژینه وه که

ئامانجی ئەم تووژینه وه یه بریتیه له شیکردنه وه ی نمونه وه رگه راوه کان و دهرخستنی لایه نه واتاییه که ی، که کاریگه ری هه یه له ژبانی رۆژانه ی مروّف له کاتی ئاخاوتندا.

۴.۱: گه رگه رف و کیشه کانی تووژینه وه که

که می سه رچاوه ی به رده ستی زانستی له باره ی واتا و لایه نی دهرونی به زمانی کوردی ئاسته نگی زۆری بو تووژینه وه که دروستکردوه، یان یه کلاکردنه وه ی جووره کانی واتا به شیوه یه کی زانستی، چونکه هه ر شاره زایه ک به جوړیک و به تیروانینه ی خۆی له جووره کانی واتای کۆلیوه ته وه، که ئەمه ش ئاسته نگی دروستکردوه له ده ستنیشانکردن و دیاریکردن.

۵.۱: رێبازی تووژینه وه که:

ئەم رێبازه ی له م تووژینه وه یه دا به کاره اتوه، رێبازی (وه سفی شیکاری) یه.

۶.۱: پرسپاری تووژینه وه:

له م تووژینه وه یه دا ده مانه ویت وه لّامی ئەم پرسپارانیه ی خواره وه مان ده ستبکه ویت:-

۱- زمان چیه؟ ۲- کاریگه ری زمان له سه ر بیر. ۳- کاریگه ری بیر له سه ر زمان. ۴- کاریگه ری زمان و بیر له سه ر یه کتره وه. ۶- گرنگی دیارده هونه ریه کانی واتای دهرونی. ۷- جووره کانی واتا.

۷.۱: ناوه رۆکی تووژینه وه که:

تووژینه وه که جگه له پێشه کی و ئەنجام و لیستی ئەو سه رچاوانه ی سویدیان لێوه رگه راوه، له سه ی به ش پیکه اتوه: له به شی یه که مدا باسی چوارچیوه ی تووژینه وه که ده کات. له به شی دوه مدا باس له زمانه وانیهی دهرونی ده کات و ئەو لایه نانه ی تیایدا باسکراوه وه ک: میژو و سه ره لّانی زمانه وانیهی دهرونی و چه مک و پێناسه ی زمانه وانیهی دهرونی، هه روه ها پێناسه ی دهرون کراوه و قوتابخانه ی شیکردنه وه ی دهرونی (فرۆید - بافلوف) به نمونه وه رگه راوه، له هه مانکاتدا باسی زمان و بیر کراوه، باسی کاریگه ریه کانی ئەمانه کراوه له سه ر یه کتری، که کامیان پێش کامیانه، یان وه ک دو که رسته ی سه ره کی و سه ره به خۆ سه یر ده کریت. له به شی سه یه مدا باس

له جۆره‌کانی واتای دهرونی کراوه، هه‌روه‌ک ده‌بیریت چهند دابه‌شکردنیک بۆ جۆره‌کانی واتا کراوه، که هه‌ر یه‌کیکیان له رینگه‌ی بیروباوه‌ر و لیکۆلینه‌وه و تیروانینه‌کانی خۆیان شیکردنه‌وه‌یان بۆ کردوه و دابه‌شی چهند جۆره‌کیان کردوه، به‌لام ئیمه‌ لی‌رده‌ا زیاتر تیشک ده‌خه‌ینه‌ سهر دابه‌شکردنه‌که‌ی (لاینینز) و (لیچ)، که به‌پیی پۆلینکردنیان بۆ واتا دابه‌شیان کردوه بۆ چهند جۆریکی جیاوان، به‌هه‌مان شیوه‌ش باس له لیکدانه‌وه‌ی دیارده هونه‌رییه‌کانی واتای دهرونی کراوه، که لی‌رده‌ا تیشک خراوته‌ه سهر چهند دیارده‌یه‌کی گرنگ، که ره‌نگدانه‌وه‌یان هه‌یه‌ له زماندا.

له کوتایشدا ئه‌نجام و لیستی سه‌رچاوه‌کان خراونه‌ته‌رو و پوخته‌ی توێژینه‌وه‌که به‌ زمانی ئینگلیزی کراوه.

به‌شی دوهم: زمانه‌وانیی دهرونی

زمانه‌وانیی دهرونی به‌یه‌کیک له پسیپۆرییه‌کانی زمان و لقه‌کانی زمانه‌وانیی کاره‌کی داده‌نریت، که لیکۆلینه‌وه له وه‌رگرتن و به‌کاره‌ینان و تیگه‌یشتنی زمان ده‌کات. یان زمانه‌وانیی دهرونی (Psycholinguistics) به‌یه‌کیک له گرنگترین لقه‌کانی زانستی زمانه‌وانیی کاره‌کی داده‌نریت، که بایه‌خ به‌ توێژینه‌وه‌ی زمان و چۆنیه‌تی وه‌رگرتن و به‌کاره‌ینان و تیگه‌یشتنی زمان ده‌دات، سه‌ره‌پای ئه‌مه‌ ئه‌و زانسته‌یه‌کیکه له بابته‌ه زۆر گرنگه‌کانی زمانه‌وانیی. (نه‌ریمان خۆشناو: ۲۰۱۶: ۲۱)، ئه‌م زانسته‌یه‌یه‌وه‌ندییه‌که له نیوان زمان و دهرونناسیی و هه‌لسوکه‌وتی زمانه‌وانیی په‌یوه‌ست به‌ هه‌لسوکه‌وتی نازمانی. (جرهاد هلبش: ۲۰۰۷: ۲۳۲).

سه‌ره‌تای بلاوبونه‌وه‌ی ئه‌م زمانه‌وانیی ده‌گه‌ریته‌وه بۆ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م له ویلایه‌ته‌یه‌ کگرتوه‌کانی ئه‌مریکا، دواتر له‌ناو زمانه‌وانه‌کان بلاوبوه‌وه.

زمانه‌وانیی دهرونی زمان وه‌ک دیارده‌یه‌کی که‌سی سه‌یر ده‌کات، چونکه‌ مروّف به‌هۆی بارودۆخی دهرونی و په‌وشتی دیاریکراوه، بۆ نمونه‌ کاردانه‌وه‌ی دهرونی مندال یان گه‌وره‌ که‌سانیک چیه‌ کاتیک فیّری زمانی دایک یان زمانیکی بینگانه‌ ده‌بیت؟ یان ئه‌و کاردانه‌وه‌ دهرونیانه‌ چین، که یه‌کیک له‌گه‌ل رۆشنییری زمانیکی بیانی کارلیک ده‌کات، وه‌ک فیّربونی په‌وشتی باش و خراپ، سه‌ره‌پای ئه‌مانه‌ باس له باری دهرونی ئه‌و که‌سانه ده‌کات، که له‌ناو کۆمه‌لگه‌دا ده‌ژین و دو زمانی سه‌ره‌کی تی‌دایه. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۴: ۱۵).

زاراوه‌ی زمانه‌وانیی دهرونی وه‌کو زاراوه‌یه‌ک به‌و لیکۆلینه‌وه‌ جیاوازانه‌ ده‌وتریت، که لیکۆلینه‌وه‌ له‌سه‌ر زمان له‌ روانگه‌ی دهرونییه‌وه‌ ئه‌نجام ده‌دات. (یوسف شه‌ریف سه‌عید: ۲۰۱۱: ل ۱۸).

شیوازی جۆراوجۆری دهربرینی دهرونی تاکه‌کان به‌لگه‌یه‌کی تره، که تاکه‌کان له درکپیکردن و بیرکردنه‌وه و تیروانین جیان و ئه‌م جیاوازییه‌ش له زماندا ره‌نگده‌داته‌وه، چونکه‌ شیوازی دهربرین و قسه‌کردنی مروّف بیر و هه‌ست و که‌سیتی قسه‌که‌ر دیاریده‌کات.

دهرونناسیی و زمانه‌وانیی له زۆر‌بابه‌تدا هاوبه‌ش، وه‌ک: وه‌رگرتنی زمان، بیرکردنه‌وه، واتا، داب و نه‌ریتی زمانی، شیکردنه‌وه‌ی دهرونی، نه‌خۆشییه‌کانی گوتن، هاتنه‌کایه‌ی زمانه‌وانیی دهرونی بۆ چاره‌سه‌رکردنی ئه‌م کیشانه‌بو. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۲: ۳۳).

١.٢: میژوی سه ره لسانی زمانه وانایی دهرونی

بیروپای جیاواز سه بارهت به میژوی سه ره لسانی زمانه وانایی دهرونی ههیه، هه ندیک له زانایان قوناغ و میژوی ئەم زمانه واناییه بهم شیوهیه دهخه نه پو:

ئاماره کردن بو لایه نی دهرونی له زماندا له سه ره دهستی (ویلیم قونت)، که به دامه زینه ری یه که می ئەم زانسته داده نریت، به پیی چه مکی دهروناسیی له ناوه راستی سه دهی بیسته م، په یوه ندی له نیوان زانستی دهرونزانی و زمان له سه ره دهستی (بروس، سکینه ر، بلومفیلد) هاته ئاراهه، (سکنه ر) پیی وابو وهرگرتی زمان رهفتاریکی مروقی ئامیرییه له (ورژینه ر) و (کاردانه وه) پیکه اتهه. (عه بدولواحید موشیر دزهیی: ٢٠١٤: ١٧)، چونکه ئەم زانسته په یوه ندیییه که له نیوان زمان و دهروناسیی، یان هه لسه که وهتی زمانه وانایی په یوه ست به هه لسه که وهتی نازمانه وانایی (نه ریمان خوشناو: ٢٠١٦: ٢١)، به جو ریک بواری دهروناسیی بریتیییه له چونیته تی وهرگرتی زمان و فیروبون و لیکولینه وه له و ریگه یانه په یوه ندیکردن له ریگه ی زمانه وه ئەنجام ده دریت (احمد مختار: ١٩٩٨: ١٠٠).

بایه خدان به و زانسته به شیوهیه کی زور له ئەمریکا له سالی ١٩٥٣ به سالی له دایکبونی ئەم زانسته له قه له م ده دریت، کاتیک له شاری (بلومنگتون) له ویلایه تی (ئهنديانا) دهسته یه ک له زانایانی دهروناسیی و ئەتنولوجیییه کان و زمانه وانان کوبونه وه و سنور و چوارچیوهی لیکولینه وه کانی زمانه وانایی دهرونییان دارشت. (یوسف شه ریف: ٢٠١١: ١٨).

هه روه ها (ئوزگود دوسیک) له هه مان سال کتیبی زمانه وانایی دهرونی ده رکرد به ناوی (روپیو بو تیوره که و کیشه کانی توژیینه وه). (عه بدولواحید موشیر دزهیی: ٢٠١٤: ١٨)، ئەگه رچی له روی ئەزمونییه وه ش زانی دهرونی به ریتانی (فرانیس گالتون) یه که م که س بوه که تاقیکردنه وه کانی زمانه وانایی دهرونی ئەنجامدا وه (ئه قین سامی: ٢٠١١: ٢٧)، بویه زاراهه ی زمانه وانایی دهرونی وه کو زاراهه یه ک به و لیکولینه وه جیاوازانه دهوتریت که لیکولینه وه له سه ره زمان له روانگه ی دهرونییه وه ئەنجام ده دات، لیکولینه وه کانی ئامانجیان ئەوه یه بگه نه به لگه و راستی له ریگه ی تیکه لکردن و تاقیکردنه وه وه، که چون مروف زمانه که ی خوی فیرده بیت یان وهرده گریت، یان چون ئەم زمانه له گه ل کارامه بییه کانی خوی به کار دهینیت و چون هه ست به گوتن دهکات و دروستی دهکات، یان چ په یوه ندیییه ک له نیوان زیره کی و ته مبه لیدا هه یه، که به شداری کرده ی گوتن دهکات، هه روه ها چ په یوه ندیییه ک له نیوان زمان و کرده ی بیرکردنه وه دا هه یه. (یوسف شه ریف سه عید: ٢٠١١: ١٨).

بوچونی تریش هه یه له باره ی سه ره تایی سه ره لسانی ئەم زاراهه یه، که پیی وایه بایه خدان به لایه نی دهرونی له توژیینه وه ی زماندا زور کونه، له سه ره تایی سه ده ی نۆزده هه می زانیشدا زاراهه یه کی کلاسیکی بو ئەو په یوه ندیییه به کارهات، که (دهروناسیی زمان) بو، ئەمه ش له لایه ن چه ند زانایه که وه بو، له وانه زمانه وان (هیرمان پۆل) و که سانی دیکه بو.

که چی هه ندیکی دیکه وای دهینیت، که زاراهه ی (دهروناسیی زمان) یان (سایکولوژییه تی زمان) گوزارشتیکه یه که مجار له سالی ١٩٥٠ له لایه ن (ئوزگود دوسیک) به کاره اته وه، که توژیینه وه ی زمان و له به کارهیتانی پوژانه دا،

و بایه‌خ به شیوازه‌کانی توژیینه‌وه‌ی زمان سایکولۆژییه‌تی فیربونی زمان ده‌دات، جگه له‌مانه‌ش باسی قوتابخانه جیاوازه‌کانی ده‌رونناسیی ده‌کات، که چۆن چاره‌سه‌ری که موکو‌رپییه‌کانی گوکردن و فی‌رکردنی خویندنه‌وه و نوسین ده‌که‌ن، ئینجا ئه‌و زمانه زمانی دایک بیت یان زمانی بیگانه بیت (محمود احمد: ۱۹۹۶: ۱۲).

بواری ده‌رونناسیی بریتییه له چۆنییه‌تی وه‌رگرتنی زمان و فیربون و لیکۆلینه‌وه له ریگا‌کانی په‌یوه‌ندیکردن، که له ریگه‌ی زمانه‌وه ئه‌نجام ده‌دریت. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۴: ۱۸).

(دی‌فید کریستال) پی‌ی وایه زمانه‌وانیی ده‌رونی دو لایه‌نی گونجاوییه، بۆ خویندنی باب‌ه‌ته‌کانی، یه‌کیکیان ئه‌وه‌یه، که زمان وه‌ک ئاسانکاریییه‌ک بۆ تیور و پرۆسه‌کانی ده‌رونزانی به‌کارده‌ی، وه‌ک: پۆلی زمان کاتیک کاریگه‌ری ده‌بیت له‌سه‌ر هزر، پیش‌بینی‌کردن، هۆش، فیربون.. هتد، بۆیه بۆ ئه‌م حاله‌تانه هه‌ندیجار زاراوه‌ی ده‌رونناسیی زمانه‌وانیی به‌کارده‌ی، ئه‌وه‌یتریان لیکۆلینه‌وه له‌سه‌ر کاریگه‌رییه‌کانی ده‌رونی له‌سه‌ر زمان ده‌کات، وه‌ک: چۆن سنوردارکردنی هزر و کاریگه‌ری له‌سه‌ر قسه‌کردن و تیگه‌یشتنی قسه‌ ده‌بیت. (Crystall: 2003: 380).

هه‌روه‌ها زمانه‌وانیی ده‌رونی به‌یه‌کیک له‌زانسته‌ نوێیه‌کان داده‌نریت، که تا نیوه‌ی دوهمی سه‌ده‌ی بیسته‌م روخسار و سه‌ربه‌خۆیی ته‌واوی خۆی به‌ده‌ست نه‌هیناوه، ئه‌مه‌ش له‌ ئه‌نجامی ده‌رکه‌وتنی ئاراسته‌ی مه‌عریفی زگماکی بو له‌ زانستی زماندا، به‌ره‌می به‌یه‌کگه‌یشتنی راسته‌قینه‌ی هه‌ردو زانستی زمان و ده‌رونناسیی بو، سه‌ره‌رای ئه‌مه‌ش به‌ره‌می ئه‌وه‌بو، که ئاراسته‌ی هۆشه‌کی زانیاری ده‌رونی گرته‌وه له‌ تیروانیی بۆ شیوازه‌کانی وه‌رگرتن و فیربون و فی‌رکردنی زمان، شوینی ئاراسته‌ی ره‌وشتی و ده‌رونی گرته‌وه، که په‌یوه‌ست بو به‌ زمانه‌وانیی بونیاده‌گه‌ری (عبدالعزیز ابراهیم: ۲۰۰۶: ۲۵).

یان سه‌ره‌له‌دانی زمانه‌وانیی ده‌رونی کاتیک بو، که چۆم‌سکی بیرو‌را ره‌خنه‌یییه‌کانی خۆی له‌باره‌ی سروشت و کاری زمان و شیوازه‌کانی وه‌رگرتنی زمان له‌گه‌ل باب‌ه‌تی میتۆدی توژیینه‌وه‌ی زمان و شروقه‌کردنی له‌کتیبه‌ به‌ناوبانگه‌که‌ی (پۆلانه سینتاکسییه‌کان) بلاوکرده‌وه. (Chomsky: 1957: 44) چۆم‌سکی له‌کاتی هیرشه‌ تونده‌کانی بۆ سه‌ر بونیاده‌گه‌ری و بونیاده‌گه‌ره‌کان و ره‌فتاریی و ره‌فتارخوازه‌کاندا، به‌تایبه‌تی ده‌رونناسیی ره‌فتاری سکینه‌ر بۆچونه‌کانی خۆی بلاوکرده‌وه، چونکه ئه‌وان بایه‌خ به‌ روکه‌شی زمان ده‌دن و بایه‌خ به‌ ناوه‌رۆکی ناده‌ن، به‌شیوه‌یه‌کی میکانیزمیش شروقه‌ی وه‌رگرتنی زمان ده‌که‌ن، بایه‌خیش به‌ لایه‌نی ئه‌فراندن ناده‌ن له‌ شیوازی وه‌رگرتن و به‌کاره‌یتانی زماندا. (Chomsky: 1959: 35). که‌واته ئه‌م زانسته له‌ سه‌ده‌ی بیسته‌م سه‌ربه‌خۆیی خۆی وه‌رگرت بو و بو به‌یه‌کیک له‌ زانسته‌کانی زمانه‌وانیی نوێ.

زمانه‌وانیی ده‌رونی تاوتوویی چه‌ندین باب‌ه‌تی گرنگ ده‌کات، له‌وانه: بیر، هارمۆنتیکی زمان و زاراوه‌کانی، وه‌رگرتنی زمان و تیور و بونیاده‌کانی، زمانی ئازهلان، زمانی هیما، نه‌خۆشییه‌کانی قسه‌کردن، له‌گه‌ل چه‌ندین باب‌ه‌تی دیکه.

زمانه‌وانیی ده‌رونی په‌یوه‌ندییه‌کی پته‌وی هه‌یه به‌ زانستی ده‌مارییه‌وه و ئه‌و ئه‌نجام و تاقیکردنه‌وانه‌ی، که زمانه‌وانیی ده‌ماریی له‌روی بایلوژییه‌وه پییده‌گات، له‌ زمانه‌وانیی ده‌رونییدا به‌کارده‌هینریتته‌وه، به‌لام ده‌کرئ له‌یه‌کتر جیا‌بکریته‌وه، به‌وه‌ی زمانه‌وانیی له‌ پیکهاته و مه‌رج و قه‌یده‌ زمانیه‌کان ده‌کوئیتته‌وه و به‌پرا‌ده‌یه‌ک

هه‌ندیکجار وه‌ها دهرده‌که‌وێت، که‌ته‌نها گرنگی به‌ لایه‌نی یاسا و فۆرمی زمان دهدات، بۆ نمونه لیکۆلینه‌وه‌ زمانیه‌کان خۆیان به‌ کۆد و پیکهاته‌ی په‌یامه‌کانه‌وه‌ خه‌ریک ده‌که‌ن، له‌لایه‌کی تره‌وه‌ دهره‌وناسیی جه‌خت له‌سه‌ر لایه‌نی جیه‌جیکردن و توانا ده‌کاته‌وه‌، به‌لام له‌ زمانه‌وانیی دهره‌ونیدا کار له‌سه‌ر به‌ماکانی هه‌ردو زانسته‌که‌ ده‌کرێته‌وه‌، ئەمه‌ش به‌ مه‌به‌ستی زیاتر نزیکبونه‌وه‌ له‌ راستی و راسته‌قینه‌ی لایه‌نه‌ شاراه‌کانی پیکهاته‌ی ئاوازه‌یی مرۆف. (ئاقیستا که‌مال: ۲۰۱۲: ۳۸).

هه‌روه‌ها بایه‌خدان به‌ لایه‌نی دهره‌ونی له‌ توێژینه‌وه‌ی زماندا زۆر کۆنه‌، له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌می زاینیشدا زاراوه‌ی کلاسیکی بۆ ئه‌و په‌یوه‌ندییه‌ به‌کارهات، که‌ دهره‌وناسیی زمان بو، ئەمه‌ش له‌ لایه‌ن چه‌ند زانایه‌که‌وه‌ بو، له‌وانه‌ (هیرمان پۆل) و که‌سانی دیکه‌بو. (نه‌ریمان خۆشناو: ۲۰۱۶: ۲۴ - ۲۵).

که‌واته‌ وه‌ک دهرده‌که‌وێت، ئەم زانسته‌ له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م سه‌ری هه‌لداوه‌، به‌لام له‌ سه‌ده‌ی بیسته‌م په‌ره‌ی پێدراوه‌ و پێشقه‌چوه‌، تا وای لیهاتوه‌ بوه‌ به‌ زانستیی سه‌ره‌به‌خۆ.

۲.۲: چه‌مک و پێناسه‌ی زمانه‌وانیی دهره‌ونی

زاراوه‌ی زمانه‌وانیی دهره‌ونی له‌ به‌نه‌ره‌تا له‌ وشه‌ی (Psycholinguistics) ی لاتینییه‌وه‌ هاتوه‌، که‌ له‌ دو وشه‌ پیکدیت، وشه‌ی یه‌که‌میان (Psycho) به‌ واتای (عه‌قل) یان (بیر) دیت، وشه‌که‌ی تریش (Lingua) به‌ واتای زمان دیت، له‌په‌ری زاراوه‌یه‌سه‌وه‌ واتای توێژینه‌وه‌ له‌ زمان و بیر ده‌گه‌یه‌نیت، (John Lgons: 1981: 268).

له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م و سه‌ره‌تایی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا له‌ لایه‌ن شتاین‌تال و فۆنت و بوهلر) گفتوگۆیان له‌باره‌ی بابه‌ته‌ سه‌ره‌کییه‌کانی زمانه‌وانیی دهره‌ونی کرد (محمد محمد یونس: ۲۰۰۴: ۲۲)، که‌ ناو و نه‌خشه‌ و چه‌مک و پرۆگرامی ئەم زانسته‌یان له‌ هاوینی سالی (۱۹۵۳) له‌ کۆبونه‌وه‌یه‌کدا ده‌سته‌یه‌ک له‌ زمانه‌وانان و زمانه‌وانه‌ دهره‌ونیه‌ ئەمریکییه‌کان به‌شدارییان تیداکردو بریاریاندا، که‌ ئەم بونیاده‌ زمانه‌وانیییه‌ی، که‌ زمانه‌وانه‌کان ده‌یدۆزنه‌وه‌، ده‌کرێ توێژینه‌وه‌یان له‌سه‌ر بکریت، ئەویش به‌ به‌کاره‌ینانی دهره‌وناسیی و تیۆره‌کانی. (نه‌ریمان خۆشناو: ۲۰۱۶، ۲۶). لیکۆلینه‌وه‌ی زمانه‌وانیییه‌ نوێیه‌کان زمانه‌وانیی دهره‌ونیان به‌و ئاراسته‌یه‌ برد، که‌ لیکۆلینه‌وه‌ له‌ کیشه‌کانی زمان و ئالۆزییه‌کانی دهره‌وناسیی و ئەو کرده‌ ئەقلیانه‌ی بکات، که‌ پێش دهرکردنی زمان ئەنجام ده‌دریت، جگه‌ له‌مه‌ش هه‌ولده‌ات یاسایه‌کی گشتی بۆ لیکدانه‌وه‌ی په‌فتاری مرۆف له‌ چوارچه‌یه‌ی دیارده‌ گشتیییه‌کان، وه‌ک فیروبون و درکپیکردن بدۆزیته‌وه‌. (صالح بلعید: ۲۰۰۳: ۱۷).

زمانه‌وانیی دهره‌ونی (دهره‌وناسیی زمانی) ناویکی تایبه‌تی زانستی نوێیه‌، که‌ هه‌ردو زانستی زمانه‌وانیی و دهره‌وناسیی پیکه‌وه‌ گریده‌ات، به‌شیوه‌یه‌کی تر هه‌ردو زانسته‌که‌ شیوه‌یه‌کی نوێی دروستکردییه‌، که‌ به‌ زمانه‌وانیی دهره‌ونی دیته‌ ناسین. (محمد رضا باطنی: ۱۹۹۵: ۱۱۹).

په‌یوه‌ندی نیوان زمانناسی و دهره‌وناسیی ده‌گه‌رپه‌ته‌وه‌ بۆ سه‌روشتی زمان، چونکه‌ یه‌کیکه‌ له‌ پوخساره‌کانی په‌فتاری مرۆفایه‌تی، ئەگه‌ر به‌شیوه‌یه‌کی گشتی دهره‌وناسیی مه‌به‌ستی توێژینه‌وه‌ی په‌فتاری مرۆف بیته‌، ئەوه‌ توێژینه‌وه‌ی په‌فتاری زمانناسی به‌ خالی به‌یه‌کگه‌یه‌شتنی زمانناسی و دهره‌وناسیی داده‌نریت، که‌ به‌جۆریک هه‌ندیک له‌ زانایان وای بۆ ده‌چن، که‌ توێژینه‌وه‌ی زمانناسی ناته‌واو دهرده‌چیت، ئەگه‌ر له‌سه‌ر بناغه‌ی توێژیه‌وه‌ی

ئەو هیزە دەرونییە شاراوێهەدا نەکریت، کە خۆی لە پشت زمانەوه شارادۆتەوه، پێویستە توێژینه‌وه‌ی دەرونییە پشت به دستکەوتەکانی زمانناسی ببه‌ستیت، ئەو تیکە‌له‌ی هەردو زانست زمانه‌وانیی دەرونی هاته کایه‌وه. (نهریمان خۆشناو: ۲۰۱۶: ۲۷).

زمانه‌وانیی دەرونی به‌شیکێ زمانه‌وانییه لیکۆلینه‌وه له په‌یوه‌ندی نیوان په‌فتاری زمان و پرۆسه و چالاکی هۆشه‌کیدا ده‌کات. (Crystal: 1997: 418).

هه‌ندی‌ک که‌س پێیان وایه زاراوه‌ی (دەروناسی زمان) یان (سایکۆلۆژی زمان) گوزارشتیکه یه‌که‌مجار له سالی (۱۹۵۰) له‌لایه‌ن (ئیزجو دوسیۆک) به‌کارهاتوه. (محمود احمد السید: ۱۹۹۶: ۱۲).

هه‌روه‌ها زمانه‌وانیی دەرونی لیکۆلینه‌وه له‌وه‌لانه‌ی کارکردنی پرۆسه‌ی زمانی ده‌کات، واته ده‌یه‌وی بزانی‌ت که‌وا په‌یوه‌ندی له‌ نیوان ئاخواتن و گوێگر له‌ نیوان خوێنه‌ر و نوسه‌ر دروست ده‌ییت. (شیرزاد سه‌بری: ۲۰۱۲: ۹۹).

سه‌باره‌ت به‌ پێناسه‌ی زمانه‌وانیی دەرونی، له‌م روانگه‌یه‌وه زمانناسان و دەروناسان پێناسه‌ی جیاوازیان بو‌ ئەم زانسته‌ کردوه، لێ‌رده‌دا هه‌ولده‌ده‌ین هه‌ندی له‌و پێناسانه‌ بخرینه‌رو:.

(دیفید کریستال) ده‌لیت: لقیکی زمانه‌وانییه تایبه‌ته به‌ خوێندنی زمانه‌وانیی کاره‌کی و کرده‌ دەرونییه‌کان، که‌ بو‌ ده‌ستنیشانکردنی ئەم کردارانه‌ ده‌خویندریت. (Crystal: 2003: 38).

هه‌ندی‌کی تر پێیان وایه زمانه‌وانیی دەرونی زانستیکه‌ بایه‌خ به‌ توێژینه‌وه‌ی په‌وشتی زمانه‌وانیی مرو‌ف و ئەو پرۆسه‌ دەرونی و عه‌قلانی و مه‌عریفیه‌ ده‌دات، که‌ له‌ کاتی به‌کارهینانی زمان پوده‌ده‌ن، هه‌روه‌ها بایه‌خ به‌ وه‌رگرتنی زمان له‌لایه‌ن مرو‌فه‌وه‌ ده‌دات. (عبدالعزیز ابراهیم: ۲۰۰۶: ۲۷).

(یوسف شه‌ریف سه‌عید) ده‌لیت: ئەم زانسته‌ لقیکه‌ له‌ زمانه‌وانیی کاره‌کی له‌ ریگه‌ی فی‌ربونی زمانی دایک و فی‌ربون و فی‌رکردنی زمانی بی‌گانه‌وه‌ هۆکاره‌ دەرونیه‌ کاریه‌گه‌رییه‌کانی سه‌ر ئەم کرده‌وه‌ و که‌م و کورتیه‌کانی گو‌کردن و چاره‌سه‌رییه‌کانی و له‌ په‌یوه‌ندی نیوان دەرونی مرو‌فایه‌تی و زمان به‌شیوه‌یه‌کی گشتی و کرده‌ دەرونیه‌ هزریه‌یه‌کان و کارامه‌یه‌یه‌ زمانیه‌ جیاوازه‌کان ده‌کو‌لیته‌وه‌. (یوسف شه‌ریف سه‌عید: ۲۰۱۱: ۱۶ - ۱۷).

یان زمانه‌وانیی دەرونی لقیکه‌ له‌ لیکۆلینه‌وه‌کانی سایکۆلۆژیای در‌کردن، که‌ بنچینه‌که‌ی له‌ توانست و توانای زمانیه‌وه‌ هاتوه‌. (ئاقیستا که‌مال: ۲۰۱۲: ۳۷).

(عه‌بدولواحید مشیر دزه‌یی) ده‌لیت: زمانه‌وانیی دەرونی به‌ یه‌کی‌ک له‌ پسپۆرییه‌ نوێیه‌کانی زمان و لقه‌کانی زمانه‌وانیی پراکتیکی داده‌نریت، که‌ لیکۆلینه‌وه‌ له‌ وه‌رگرتن و به‌کارهینان و تیگه‌یشتنی زمان ده‌کات. (عه‌بدولواحید مشیر دزه‌یی: ۲۰۱۴: ۱۵).

(عه‌بدوللا حوسین په‌سول) ده‌لیت: به‌ر له‌ هه‌مو شتی‌ک زاراوه‌ی (دەرومانی) ریک و هه‌رگێرانی وشه‌ به‌ وشه‌ی ئینگلیزییه‌، که‌ له‌ بنه‌رته‌دا له‌ واتای زمانه‌وانیی دەرونی هاتوه‌، ئەگه‌رچی کوتومت ده‌بیته‌ دەرومانه‌وانیی، به‌لام بو‌ کورتبیری و سوکی ده‌ربرین کرا به‌ (دەرومانی)، ئەم زاراوه‌یه‌ ده‌بیته‌ جوته‌ وشه‌ی هاوشیوه‌ له‌گه‌ل (کۆزمانه‌وانیی)، که‌ له‌بری زمانه‌وانیی کۆمه‌لناسی به‌کارهاتوه‌. (عه‌بدوللا حوسین په‌سول: ۲۰۱۵: ۳۲).

زمانه‌وانی دهرونی توژیینه‌وهی زمانه له به‌کاره‌ینانی پۆژانه‌دا، هه‌روه‌ها بایه‌خ به شیوازه‌کانی توژیینه‌وهی زمان و سایکۆلۆژییه‌تی فیربونی زمان ده‌دات، که چۆن چاره‌سه‌ری که‌موکۆرپیه‌کانی گۆکردن و فیرکردنی خۆینده‌وه و نوسین ده‌که‌ن، جا ئه‌و زمانه زمانی دایک بیت یان زمانی بیگانه بیت. (محمود احمد السید: ۱۹۹۶: ۱۲).

که‌واته ده‌توانین: بلین زمانه‌وانی دهرونی لقیکی زمانه‌وانییه له‌سه‌ر بنه‌مای په‌یوه‌ندی نیوان زمان و دهرۆنناسی دانراوه و لیکۆلینه‌وه له په‌یوه‌ندی نیوان زمان و دهرۆن ده‌کات.

۳.۲: پیناسه‌ی دهرۆن:

دهرۆن له هه‌لسۆکه‌وت و کرده هۆشیاری و هه‌لچونیه‌کانی مرۆف ده‌کۆلیته‌وه، یان شیکاری زانستی کرده و بنیاته هۆشیارییه مرۆیه‌که‌نه، بۆ تیگه‌یشتنی هه‌لسۆکه‌وتی مرۆی. (محهمهد عوده: ۲۰۱۱: ۴۵ - ۴۶).

۴.۲: قوتابخانه‌ی شیکردنه‌وهی دهرۆنی:

زانایان و فه‌یله‌سوفه‌کانی ئه‌م قوتابخانه‌یه زۆرن، گرنگی زۆریان به شیکردنه‌وهی دهرۆنی داوه، لیره‌دا ته‌نها باسی (فرۆید، بافلۆف) ده‌که‌ین، چونکه ئه‌م دوانه‌یان به‌شیوه‌یه‌کی فراوان کاریان له‌سه‌ر ئه‌م بواره کردوه و زمانناسانیش زیاتر له کاره‌کانیان پشتیان به بۆچونی ئه‌م دو زماناسه بینیه.

شیکردنه‌وهی دهرۆنی په‌یوه‌سته به ناوی (فرۆید) هوه، به جۆریک (فرۆید) داھینه‌ری قوتابخانه‌ی شیکردنه‌وهی دهرۆنی و خاوه‌نی رینبازی شیکردنه‌وهیه (سعد جلال: ۱۸۵۶: ۷۳۵). ئه‌م قوتابخانه‌یه له‌لایه‌ن فرۆیدی پزیشکی نه‌مساوی (۱۸۵۶ - ۱۹۳۹) دامه‌زراوه و زۆر که‌س له‌دوای خۆیدا پیره‌وه‌ییان کردوه، به‌ناوبانگترینیان (ئه‌دلهر و یۆنگ) هوه دامه‌زرینه‌رانی قوتابخانه‌ی نوێی شیکردنه‌وهی دهرۆنی له‌وانه (فرۆم و کاردینه‌ر و هۆرنی... هتد)، که هه‌مویان به‌شیوه‌یه‌کی به‌شه‌کی نه‌ک هه‌رهمه‌کی جیاوازی و ناکوکییان له‌گه‌ل فرۆید هه‌بوه. (مه‌حمود موحه‌مه‌د: ۲۰۱۲، ۱۳۹).

فرۆید که‌سایه‌تی مرۆفی بۆ سێ به‌ش دابه‌شکردوه (ئه‌و، من، منی بالآ)، سێ تایبه‌تی بۆ کرداری ژیری دیاری ده‌کات: (هه‌ست، پيش هه‌ست، نه‌ست). (محهمهد مه‌حمود: ۱۹۸۴: ۴۰۱). فرۆید بیروکه‌ی خۆی دهرباره‌ی که‌سایه‌تی خسته‌رو له رینگی مامه‌له‌کردن له‌گه‌ل نه‌خۆشیه‌ دهرۆنیه‌کان، پێی وابو (نه‌ست) کلیلی تیگه‌یشتنی که‌سایه‌تییه، عه‌قلی مرۆفیش وه‌ک چپای به‌فری ناساند، نۆ به‌شی له‌ژیر ئاوه و ته‌نیا یه‌ک به‌شی له‌به‌رچاو دیاره، واته ئیمه ته‌نیا درک به‌به‌شیک بچوکی عه‌قلمان ده‌که‌ین و به‌شی زۆریش لیمان شاراوه‌یه. (عزالدين احمد: ۲۰۱۴: ۲۴۰). هه‌رچی (هه‌ست) ه په‌یوه‌ندی به‌و دیاردانه‌وه هه‌یه، که له‌هه‌ر کاتیکدا هه‌ستی پێ ده‌که‌ین، به‌لام پيش هه‌ست له نیوان (هه‌ست و نه‌ست)ا ده‌وه‌ستی و ئه‌ویش بریتیه له کۆمه‌لیک زانیاری، ئه‌گه‌ر زه‌ینی خۆمانی بخه‌ینه‌سه‌ر، ده‌توانین هه‌ستی پینکه‌ین (ئه‌فین سامی: ۲۰۱۱: ۲۰).

(ئه‌و - من - منی بالآ) ئه‌م سێ به‌شه ناتوانریت له به‌رانبه‌ر سێ به‌شه‌که‌ی دیکه‌ی ئه‌قل (هه‌ست و پيش هه‌ست و نه‌ست) دابندریت. (محمد عثمان نجات: ۱۹۹۹، ۶۷)، که گۆرانه‌کی بو به‌سه‌ر دابه‌شکردنه‌که، ئه‌وانیش بریتین له: ئه‌و (الهو id) ئه‌و به‌شه سه‌ره‌تاییه‌ی که‌سیتیه (که له رابردودا سیسته‌می نه‌ستی پێ ده‌گوترا)، (انا فرۆید:

۲۰۰۵: ۱۲)، پریه‌تی له پینداویستییه فسیؤلۆژییه‌کان و رهمه‌که‌کانی مرۆف هه‌ولی تیرکردنی ئه‌و هه‌ز و ئاره‌زوه رهمه‌کیانه ده‌دات، له‌پیناو گه‌یشتن به‌ له‌زه‌ت و تیرکردنی هه‌زه لیبیۆیییه‌کان، به‌بی گویدانه هه‌چ عورف و دابونه‌ریتیک، به‌ده‌ر له‌ هه‌زه یاسا‌گراوه‌کانی ژینگه‌ی کومه‌لایه‌تی. ((id مه‌یلییه جنسییه‌کانی خۆی به‌ به‌رده‌وامی ئاراسته ده‌کات، ئیدی ئه‌و به‌شه‌ی ئه‌قله، که هه‌مو هه‌ز و ئاره‌زو و سیفه‌تانه‌ی تیدا‌یه، که مرۆف له‌کاتی له‌دایکبونا هه‌یه‌تی)) (محمد عثمان نجات: ۱۹۹۹: ۶۸).

(ئه‌و) لایه‌نیکی شاراو‌هی درک پینه‌کراوی خوده، جیهانیکی راسته‌قینه‌ی خودیشه، هه‌ولی خۆدورخستنه‌وه ده‌دات له‌ ئازار و نار‌ه‌حه‌تییه‌کانی خود، ئه‌گه‌رچی په‌ی به‌ نه‌ینیییه‌کانی نه‌براه به‌ ته‌واوه‌تی ئه‌و شتانه‌ی له‌باره‌ی (id)یشه‌وه زانراوه، له‌ ریگی خه‌ون و نیشانه‌ی نه‌خۆشییه ده‌رونییه‌کانه‌وه به‌دیها‌توه. (که‌مال میراوده‌ولی: ۲۰۰۵: ۲۵۷).

من (الانا/ ego) ئه‌و مامه‌له‌کردن و هه‌لسوکه‌وتانه‌ی به‌رانبه‌ر مندال ده‌کریت، له‌گه‌ل ژینگه و ده‌وروبه‌ره‌که‌یدا هاونا‌هه‌نگ ده‌بن، له‌ په‌یدا‌کردنی هه‌لسوکه‌وتیکی هۆشیارانه (ego) له‌ به‌رانبه‌ر ئه‌و واقیعه‌دا خۆی ده‌بینیت ((وه‌ک ناوبژیوان و ریک‌خه‌ریک وایه، له‌ نیوان سی زله‌یزدا، ئه‌وانیش (ئه‌و)، (منی بالا)، (واقیعه‌ه)). (که‌ریم شه‌ریف قه‌ره‌چه‌تانی: ۲۰۰۳: ۸۶ - ۸۷)، چونکه (ego) به‌پیی بنه‌ما (پرانسیپ‌ی) واقیعه کارده‌کات نه‌ک به‌پیی بنه‌مای چیژ (له‌زه‌ت)، که ئامانجی خۆراگرتنی مرۆفه.

ئه‌گه‌رچی ئه‌م بنه‌مای واقیعه‌یه‌ش به‌ مانای ازه‌ینان و فه‌رامۆش‌کردنی له‌زه‌ت نییه، به‌لکو ئه‌وه‌ی راستی بیت واقیعه ده‌توانیت مرۆف به‌ له‌زه‌ت بگه‌یه‌نیت. (که‌مال میراوده‌ولی: ۲۰۰۵: ۲۵۷ - ۲۵۸).

(من) به‌پیی بنه‌ماکه‌ی خۆی، که واقیعه چاودیری‌کردنی خۆی له‌سه‌ر به‌شه‌که‌سیتی (ئه‌و) دا داده‌نیت، که هه‌ولی به‌رجه‌سته‌کردنی هه‌ز و ئاره‌زه‌کانی خۆی ده‌دات له‌ نمونه‌ی شیوا و له‌باردا (من) دژایه‌تی هه‌رشبه‌ر ناکات، به‌لکو هه‌ز و توانای ده‌خاته‌خزمه‌تی و خۆی سنوردار ده‌کاته‌وه به‌ تیگه‌یشتن له‌ ها‌توچۆ (ته‌راتینه) غه‌ریزه‌کان، زیادبونی گرژی و هه‌ستی ره‌نج و سه‌ره‌نجام دامرکان له‌ گرژی، ئه‌وکاته‌ی دامرکاندن تا‌قیده‌کریته‌وه چاودیری ده‌کات. (انا فرۆید: ۲۰۰۵: ۱۳۰).

(من) هه‌ولده‌دات به‌ شیوه‌یه‌ک له‌ سنوری دابونه‌ریت و یاسا کومه‌لایه‌تییه‌کان له‌ قاوغیکی رازیبونی ئه‌و سی زله‌یزه‌ی که فشار ده‌خه‌نه‌سه‌ری، هه‌ولده‌دات هه‌زه فسیؤلۆژییه‌کانی (ئه‌و) به‌شیوه‌یه‌ک له‌ شیوه‌کان ده‌ربیری و (منی بالا)ش رازی بکات.

منی بالا (الانا العلیا - Superego) ئه‌و به‌شه‌که‌سیتییه له‌ ده‌روه‌ی خودی مرۆف گه‌شه‌ده‌کات، له‌و قوناغی ئه‌قل و هۆشی مرۆف گه‌شه‌ده‌کات و توانای وه‌رگرتنی یاسا و ره‌وشته‌کانی هه‌یه، له‌ ریگی ژینگه‌وه ئاراسته ده‌کریت، له‌به‌ر ئه‌وه‌شه سنوریک بۆ ئاره‌زه‌ تاییه‌تییه‌کانی مرۆف داده‌نیت، چونکه هه‌مو ئه‌و شتانه‌ی (Id) هه‌زه‌ده‌کات (منی بالا) به‌پیی ده‌ستور و یاسا‌کانی ره‌وشت و کومه‌ل ریگه‌یان پیدات.

ئه‌م به‌شه‌که‌سیتییه‌که‌سیتییه‌کی نمونه‌یی و ویزدانیه، روی یه‌که‌می (منی بالا)، که ناوده‌بریت به‌ (منی نمونه‌یی)، بریتییه له‌ لاسای‌کردنه‌وه‌ی گشت به‌ها و ره‌وشت و ئاکاره‌ جوانه‌کانی دایک و باوک و مامۆستا و

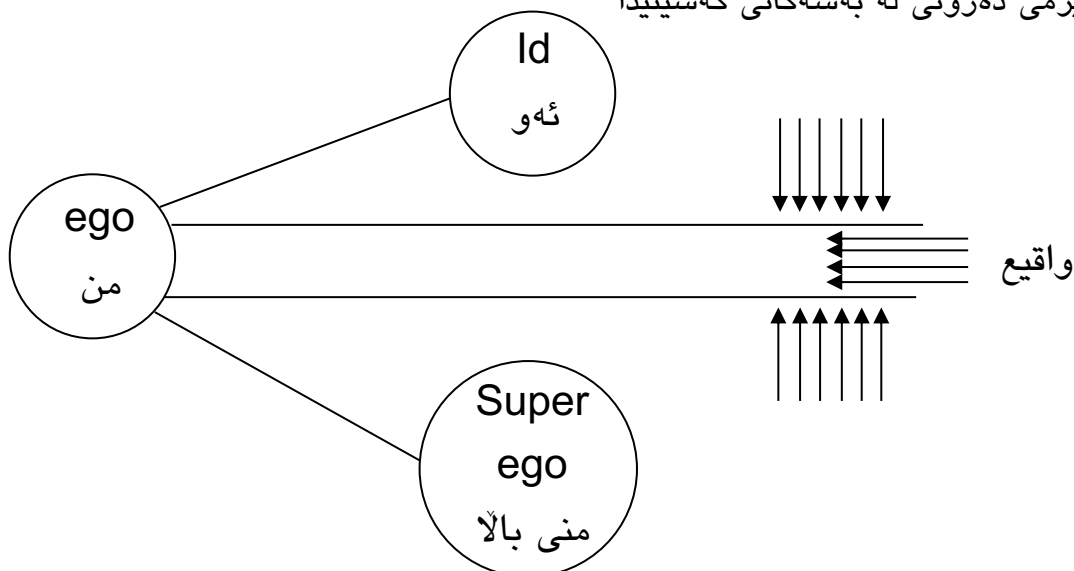
کەسە گرنگ و خوۆشه‌ویسته‌کانی ناو کۆمەڵ، پوی دیکە‌ی (منی بالا) بریتییه له (ویژدان)، که بریتییه له ((هیزیکی ناوه‌کی که سزاو سەرزەنشتی (من) دەکات، ئەگەر کاریکی نابەجی و ناشیرینی دژ به دابونەریتی کۆمە‌لایه‌تی بکات)). (که‌ریم شەریف قەرەچە‌تانی: ۱۹۹۶: ۳۰ - ۳۱).

ململانیکی دەرونی له دابه‌شکردنی ئەم سی لایه‌نه‌دا به‌شه‌که‌سییتی (من) ده‌که‌ویته‌ نیوان سی فشار: به‌شه‌که‌سییتی (ئەو)، که پیداو‌یستییه فسیۆلۆژییه‌کان ده‌گرێته‌وه، دور له هه‌مو کرداره مەنتقی و پرسیا کۆمە‌لایه‌تییه‌کان، هەر ئەو پیداو‌یستی و دا‌که‌وته (واقع)ییه‌ش ده‌بیته‌ لایه‌نیکی دیکه‌ بۆ سەر (من)ی که‌سییتی، هه‌روه‌ها له لایه‌کی دیکه‌ش (منی بالا) که پیکدیت له سەرچاوه‌یه‌کی دیکه‌ی گوشار، که نوینه‌ری راسته‌قینه‌ی به‌ها و ئاکار و دابه‌ کۆمە‌لایه‌تییه‌کانه.

ئە‌رکی (من) له‌و سیکۆچکه‌یه‌دا قورسه و سەرچاوه‌ی شله‌ژان و نه‌خۆشی دەرونی ئەو ململانییه‌یه، که به‌هۆیه‌وه په‌یدا ده‌بیته، لی‌زه‌دا (من) له هه‌ولێ ئه‌وه‌دایه، که‌ه‌ز و ئاره‌زو پیداو‌یستییه گرنگه‌کانی مروّف له جیهانی ده‌روه‌ه تیربکات و له‌ پریگه‌ی (بیرکردنه‌وه‌ی واقیعیانه) و پلان و نه‌خشه‌دانانه‌وه به‌مه‌به‌ست و ئاواته‌کانی بگات، نه‌ک له‌ پریگای خه‌و و خه‌یالی جیهانی ناوه‌وه‌ی. ئەو‌ه‌ز و ئاره‌زوه‌ دانه‌مرکاوانه‌ی، که فشار ده‌خاته‌سەر دەرونی تاک، تا له‌ پریگای خه‌ون یان زمان ته‌ته‌له‌کردن یان به‌هۆیه‌کی دیکه‌ ده‌ری بپریته، (من) هی‌ز و توانای خۆی ده‌خاته‌گه‌ر تا پری به‌و ئاراسته‌یانه‌ بگری، که به‌شیوه‌یه‌کی ناواقیعیانه (id) پیداو‌یستییه‌کانی تیر بکات، چونکه ئەو به‌شه‌هه‌هه‌که‌راوانه‌ی نه‌ست ئاره‌زوی خۆده‌رخستن و ده‌رب‌پینیان هه‌یه.

(من) هه‌ولده‌دات له‌سەر بنه‌مایه‌کی واقیعیانه پیداو‌یستییه‌کانی (id) تیر بکات، چونکه ئەو به‌شه‌هه‌هه‌که‌راوانه‌ی نه‌ست مه‌یلی په‌سه‌ندنه‌کراوی کۆمه‌لن، که (ego) و (id) تییدا ده‌که‌ونه ململانیی فرۆید به‌نه‌خۆشی ده‌مارگرژی (neurosis) ده‌داته‌قه‌له‌م، ئە‌گەر (ego) نه‌یتوانی هاوسه‌نگی له‌ نیوان (id) و (superego) و واقع دروست بکات، له‌ پراگرتنی ئەو هاوسه‌نگییه‌شدا بۆ تیرکردنی هه‌ز و ئاره‌زو و پیداو‌یستییه‌کان، میکانیزمی به‌رگری دەرونی دیته‌پیشه‌وه، که دا‌هینان له‌ پری یه‌کیک له‌و میکانیزمه‌ به‌رگریانه‌وه دینه‌بون.

پروسه‌ی میکانیزمی دەرونی له‌ به‌شه‌کانی که‌سیتیدا

کاره‌کافی فرۆید و هه‌وله‌کافی به سه‌ره‌تاکانی ده‌رونزانی کلینیکی ریکخراو داده‌نرین، و شیوازه چاره‌سه‌رییه‌کافی بۆ شله‌ژانی ده‌ماری و ژیری و داهینانه‌کافی، رینگه‌یه‌کن بۆ چاره‌سه‌رکردنی زۆریک له شله‌ژانه‌کان، له رینگه‌ی خه‌وهینه‌ری موگناتیسی و ئه‌وه‌شی که دواتر بۆچونه‌کانیان گۆری له‌باره‌ی ئه‌و رینگه‌یه‌وه و هه‌ندیکیان نازناوی باوکی روهییان بۆ ده‌رونزانی کلینیکی لیتاوه. (مروان طاهر، یوسف عبدالوهاب: ۲۰۱۹: ۳۱).

فرۆید پنیوابوه ئه‌و شته‌ی تاک به کۆمه‌له‌کان ده‌به‌ستیتته‌وه، یه‌کبون و توانه‌وه‌ی تاکه له‌نیو کۆمه‌له‌دا و یه‌کبون و توانه‌وه‌ی ئه‌ندامه‌کانه له‌گه‌ل سه‌رکرده‌دا چونکه یه‌کبون و توانه‌وه له‌ناو سه‌رکرده‌دا، یه‌کسانه به یه‌کبون و توانه‌وه له‌گه‌ل باوکدا، به واتایه‌کی دیکه (سه‌رکرده - باوک)، به‌هۆی کارکردن وه‌ک باوک و شوانی کۆمه‌له، کار بۆ کالکردنه‌وه‌ی نیگه‌رانی و گرژی نیوان ئه‌ندامه‌کان ده‌که‌ن. (خه‌لیل عه‌بدولرهمان: ۲۰۱۳: ۵۵).

فرۆید له بیردۆزه‌کافی گرگی به ژیاکی کۆمه‌لایه‌تی و میژو ده‌دات، بۆچونی ئه‌و که‌سایه‌تی به‌ره‌می زنجیره‌یه‌ک روداوه، که مندال له ژیاکی ناو خیزاندا روه‌روی ده‌بیتته‌وه، هه‌ندیجار مندال له هه‌ندی روداو ناگا، به‌بی تینه‌گه‌یشتن به‌سه‌ریدا تیه‌ر نابیت، به‌لکو له‌و قوناغه‌ی گه‌شه‌ی که‌سایه‌تیدا توشی وه‌ستان ده‌بی، که گه‌وره‌ش بو، ئه‌م وه‌ستانه توشی جوهره‌ها باری ده‌رونی نائاسایی ده‌کات، فرۆید له قوناغی مندالیدا ئاماژه‌ی به دروستبونی گرگی ده‌رونی کرد، ناوی لینا (گرگی ئۆدیب، گرگی ئه‌لکتر، گرگی قابیل)، هه‌ر یه‌کیکیان له بارودۆخی تایبه‌ت دروست ده‌بن. (عزالدين احمد: ۲۰۱۴: ۲۴۰).

له کاره‌کافی فرۆیده‌وه، ده‌وری سه‌ره‌کی زمانمان بۆ ده‌رده‌که‌ویت، که تا ئیستاش له شیکردنه‌وه‌ی ده‌رونیدا په‌یره‌و ده‌کریت، واته به‌هۆی منه‌وه ئه‌و لایه‌نانه‌ی، که له جیهانی تاریکی ده‌رونی و نه‌ستی که‌سه‌که شاردراونه‌ته‌وه و بونه‌ته هۆی ئازاردانی، له شوینی وه‌ستاوی خویان نامین و دینه‌وه بون، ده‌رونی‌کاریش به‌پشت به‌ستن به شیوازه زمانیه‌که، که له ده‌می نه‌خۆشه‌که‌وه ده‌رده‌چیت، له میشکی خۆیدا تیبینییه‌کافی تۆمار ده‌کات، چونکه قسه‌کافی نه‌خۆش گوزارشت له خودی خۆی ده‌که‌ن و به‌مشیوه‌یه هه‌ولی چاره‌سه‌رکردنیان ده‌دات.

به‌مشیوه‌یه زمان باشترین رینگه ده‌بیت بۆ ده‌ربرین له خۆی، چونکه زمان په‌یوه‌ندی نیوان جیهانه مه‌عریفیه‌کان و وینه خه‌یالییه‌کان پینکه‌هیتن، هه‌ر بۆیه شیکردنه‌وه‌ی ده‌رونی چاره‌سه‌ری بۆ به‌کار دینیت. (کلود حاج: ۲۰۰۴: ۳۴۵).

فرۆید له‌م باره‌یه‌وه ده‌لێت: ده‌رونشیکاری سود له هه‌یج میکانیزم و ئامرازیک وه‌رناگریت، ته‌نانه‌ت بۆ بینینی نه‌خۆشیش هه‌یج میکانیزمی له‌ده‌ستا نییه و هه‌یج جوهره شتیک نانوسی و هه‌یج ده‌رمانیکیش به نه‌خۆش نادات. ده‌رونشیکار له‌گه‌ل نه‌خۆشه‌که‌دا بریار ده‌دات له کات و پۆژیکی دیاریکراودا یه‌کتری بینن و له که‌شیکی هه‌من و ئارامی ته‌واودا به‌یه‌که‌وه قسه‌ بکه‌ن، به نۆبه قسه‌ ده‌که‌ن و به نۆبه گۆی له قسه‌کافی یه‌کتری ده‌گرن. (سیگموند فرۆید: ۲۰۰۷: ۱۴۵).

فرۆید گرنگی زۆری داوه به پینچ سالی یه که می مندال و چۆنیهتی دروستبونی که سایه تی و قوناغه کانی گه شه کردنی و په یوهندی نیوان مندال و دایک و باوکی و کاریگه ریی له سهه که سایه تی مندال، به بیرو پای فرۆید روداو و کاره ساته کانی پینچ سالی یه که م، گرنگیه کی زۆریان له سهه دیاری کردنی چاره نویسی مندال هیه و ده بیته دایک و باوک و کهسانی چواردهوری ئاگاداری بن، بۆ ئه وهی که سایه تیه کی پتهوی هه بیته، له تیکشکان و گریی دهرونی دوربخریته وه. (که ریم شه ریف قه ره چه تانی: ۲۰۰۹: ۲۲).

هه روه ها فرۆید ره خنه ی له جه ختکردنه وهی زیاد گرتوه له سهه رۆلی دیاری که ره با یۆلوژییه کان و گرنگی به جه ختکردنه وهی سهه رۆلی رۆشنبیری کۆمه لایه تی داوه له پیکهینان و گه شه کردنی که سیتیدا. (خه لیل عه بدولر حمان: ۲۰۱۳: ۵۹).

له سهه تیوری شیکاری دهرونی فرۆید سی بیرو باوه ر (بۆچون) له م تیوره دا دیاری ده کات، ئه وانیش:

۱- هه مو ره فتاریک ئامانجیک هیه (دلنایی دهرونی).

۲- پالنه ری نه ستی له پشت هه ره فتاریکه وه هیه.

۳- ره فتاری ته ندروست - باش - ئه و ره فتاره یه، که هۆکاره کانی ده زانین.

ئه و تیوره ده لیت، که بزویته ره - پالنه ره - نه ستیه کان رۆلیان هیه له نواندنی ره فتاردا، جا ئه و ره فتاره ئاسایی یان نائاسایی بیت، و ئه وهی له نه ستدا مت، پینویسته به نیریت بۆ وشیاری مرۆف، به به کارهینانی رینگه چاره کانی تایبهت به شیکاری دهرونی، بۆ ئه وهی که سه که لیمان ئاگاداری بیت، ئه گه ر وا نه کهین، ئه وا ئه و شتانه ی به مت له ناو نه ستدان ده بنه سهه رچاوه یه ک بۆ ره فتاری خۆ نه گونجاندن و شله ژانه دهرونییه کان، ئه و مملانی ناوه کیانه ی له وانیه له نیوان پیکهاته که سییه کانی وه کو (ئه و و من و منی بالادا رۆبدن، ئه وه ده کریت به شداری له رودان و نواندنی ره فتاره نائاساییه کانییدا بکه ن. (مروان طاهر، یوسف عبدالوهاب: ۲۰۱۹: ۴۱۶ - ۴۱۷).

۲. بافلۆف

تیوری (فیرونی مه رجی) یان تیوری فیرونی وه لامدانه وه (وه لامی)، یان فیرونی (بافلۆفی) یان (په رچه مه رجی) (کۆمه لیک نوسه ر: ۲۰۱۹: ۱۹۲)، خاوه نی ئه م تیوره، زانی فسیۆلوژی روسی (ئیقان پتروفیچ بافلۆف)، له سالی (۱۸۴۹) له فۆلگا له دایکبوه، ماموستا بوه له ئه کادیمیای پزیشکی سهه رازی تا سالی (۱۹۲۵) ئه ندامی ئه کادیمیای زانستییه کان بوه، دامه زینه ری لیکۆلینه وه کانی تاقیکردنه وهی بابه تیه کانی چالاکی ره گه زی بالایه له زینده وه ر و مرۆف، بافلۆف خاوه نی گه وره ترین تیوری فیرونه له جیهاندا که دو دیوی هیه، تیوره که ی بۆ فیرونی به کار دیت و بۆ شوشتنه وهی میشک و ره شکردنه وهی بیرو باوه ر به کاریش دیت، وه ر پوخان له به رامبه ر دوژمن، بافلۆف له سالی (۱۹۳۶) کۆچی دوایی کردوه له گۆرستانی سور نیژراوه. (یوسف عوسمان حه مه د: ۲۰۰۶: ۷۴ - ۷۵).

بافلوف بیروکەى ئەم تیۆرهى دۆزیهوه، ئەویش لەکاتی ئەنجامدانی تاقیکردنەوهەکانى لەسەر پرۆسەى هەرسکردن لای سەگ، ئەم تیۆرهش بوە هۆى ئەوهى گۆرانکاری گەوره بەسەر پرۆسەى فێرکردن و فێربوندا بێت.

بیروکەى تیۆرى بافلوف بە ناوی (فیرونی مەرچی) ناسراوه، واتە بونەوه - مرۆف یان ئازەل، وهلامدانەوهى بۆ ورژینه ره جیا جیاکان دەبیت، بەهۆى هاوشانیبونی لهگەل ورژینه ره تر، که له بنه رهدا کاریگه ری لهسەر ورژاندنی رهفتار هیه لهکاتی رودانی. (عزالدين احمد: 2014: 122).

بنه مای سه رهکی تیۆره کهى بافلوف فیسولۆژییه، له به ره وهى بافلوف له و بر وایه دابو، که دیارده ی وهلامدانەوه ی مەرچی په یوه سته به ئەرک و چالاکیه کانی میشک، واتە میشک به رپرسیاره له دروستکردنی و گه شه پیکردنی وهلامدانەوه مەرچییه کان و میشک ده بیه سه رچاوه ی په یوه سترکردن نیوان ورژینه ره نو ی (مەرچی)، وهک (زهنگ لیدان یان روناکی یان دهنگی توێژه ره) و وهلامدانەوه ی مەرچی (لیکرژان)، ئینجا ئەگه ره له ریه گی پرۆسە ی نه شته رگه رییه وه توێکل و په رده ی میشک لابردیته، ئەوا ئەو که سه به هیه چ شیوه یه ک فیری وهلامدانەوه ی مەرچی نابیت و کۆنه کانیشی له بیر ده چیه وه، چونکه بنه ما و سه رچاوه ی فیسولۆژی و ماددی، که توێکلی میشکه، له ناوچون. (که ریم شه ریف قه ره چه تانی: 2008: 73 - 74). تیۆری بافلوف چه ندین لایه نی گرنگی له روی تیۆری و پراکتیکییه وه هه بو، له وانە:

1- چۆنیته تی دروستبونی هه لچونه کانی مرۆف ده دۆزینه وه، وهکو: (ترس، خو شه ویستی، ده لراوکی، دورکه و تنه وه... هتد).

2- بو ه هۆی دۆزینه وه ی په یوه ندییه کانی نیوان تیۆره کانی فیرونی و تیۆره کانی چاره سه ری ده رونی.

3- لیکدانه وه ی چۆنیته تی دروستبونی کرداره جو له ییه نه سته ییه کان. (کو مه لیک نوسه ر: 2019: 195).

4- ده کریته سود له تیۆر و ئەنجامی توێژینه وه کانی بافلوف وه ربگیری، به مه به سته ی رزگارکردنی مندال و گه ره له زور جو ری (ترس، ده لراوکی، خه م و خه فه ت، گرژی)، ئەویش له ریه گی دژه هاو په یوه سته بونی مەرچایه تی.

5- ده توانیته له ریه گی هاو په یوه سته بونی مەرچایه تییه وه کو مه لیک ئاراسته و راو بو چونی باش و پۆزه تیف لای مندال به رانه ره مامۆستا و هاو ریکانی و خو یندن دروست بکریته.

6- پاداشتی ده ره کی گرنگی خو ی له پرۆسە ی فێرکردن و فێربوندا هیه، بۆ نمونه به شان و بال هه لدان ده بیه ته هۆی زو فیربون، به لام لومه و گله یی و گازانده ده بنه هۆی وازه ینان له کاری خو ی خراپ. (که ریم شه ریف قه ره چه تانی: 2008: 72).

7- گرنگی پراکتیزییه به پرۆسە یه کی فراوان و جو راو جو ری ئەو تیۆره داده نریته، ئەمیش له بواره کانی (په ره رده یی، کو مه لایه تی، ئابوری، سیاسی، بیرکاری، چاره سه ری ده رونی و راستکردنه وه ی رهفتار).

8- دروستکردن و هینانه کایه ی چه ندین رهفتاری جوان و په سه ند، له ریه گی هاو به ندرکردن یان نزیککردنه وه ی له و ورژینه ره پالپشتیه ئه رینییه کان، هه ره ها رزگاربون له چه ندین رهفتاری ناپه سه ند و نابه جی، وهکو: (مزینی په نه ج،... هتد).

۹. گرنگی به بهرنامه‌کانی راستکردنه‌وی ره‌فتار و چاره‌سه‌ره دهرونییه‌کان ده‌دات. (کۆمه‌لێک نوسه‌ر: ۲۰۱۹: ۱۹۵ - ۱۹۶).

که‌واته وه‌ک دهرده‌که‌وی هه‌ردو تیۆره‌که‌ی (فرۆید و بافلۆف) هه‌ول و گرنگی خۆیان داوه بۆ چاره‌سه‌رکردنی کێشه دهرونییه‌کان، که دیته به‌رده‌م تاک له ریگی ئه‌و تاقیکردنه‌وه و توێژینه‌وانه‌ی ئه‌نجامیان داوه.

۵.۲: زمان و بیر:

له په‌یوه‌ندی نێوان زمان و بیردا، چه‌ندین بیروبوچونی جیاواز خراوه‌ته‌رو، له‌به‌رئه‌وه‌ی لیکۆلینه‌وه له زمان کاریکی ئاسان نییه، چونکه هه‌ر یه‌کیک له شاره‌زایان و زمانه‌وانان له روانگی تایبه‌تیانه‌وه لێیان روانیوه، لێزه‌دا ئه‌مه رۆن ده‌که‌ینه‌وه، که چه‌ند پێناسه‌یه‌کی زمان و بیر ده‌خه‌ینه‌رو:

زمانه‌وانی نوی و پێناسه‌ی زمان ده‌کن، که سیسته‌میکی ده‌نگییه و له هیمای له‌خۆوه پیکهاتوه، تاک و کۆمه‌ل بۆ ئالوگۆری بیر و هه‌ست به‌کاریده‌هێتن. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۴: ۱۳۱). له هه‌مان کاتدا زمان ئامرازی په‌یوه‌ندی کۆمه‌لایه‌تییه، کاری زمان ئه‌وه‌یه، که په‌یوه‌ندی له نێوان تاکه‌کانی کۆمه‌لدا دروست بکات. (محهمه‌د ره‌زا باتینی: ۲۰۱۵: ۹). به هه‌مان شیوه ئه‌م په‌یوه‌ندییه ده‌بیته هۆی گفتوگۆکردنی تاکه‌کان له نێوان خۆیاندا هه‌ر بۆیه ((زمان هۆیه‌که بۆ له‌یه‌کتر گه‌یشتن، ده‌کریت به چه‌ند دانه‌یه‌کی ورده‌وه، که هه‌ریه‌که‌یان خاوه‌نی واتا و فۆرمن)) (محهمه‌د مه‌عروف فه‌تتاج: ۱۹۹۱: ۹ل).

که‌واته وه‌ک دهرده‌که‌وی، زمان پێناسه‌ی زۆری بۆ کراوه، له هه‌ر یه‌کیکیاندا واتا و مه‌به‌ستی جیاواز ده‌خه‌ریته‌رو.

له پێناسه‌ی بیردا ده‌توانین بلێین به‌کاره‌یتانی توانای ئه‌قله له شته زانراوه‌کان بۆ شته نه‌زانراوه‌کان، له هه‌مان کاتدا بیر دروستکه‌ری زمانه، بیره‌که و ده‌کات زمانه‌که گه‌شه بکات و دروست بیت.

بیر ئه‌و ده‌فره‌یه، که تیایدا ئه‌ندیشه و بیره‌وه‌ری و زیره‌کی تیدا ده‌کریت، زیره‌کی بزوینه‌ری بیر، لای مروف ناگاته پله‌ی بالا، له کاتیکدا نه‌بیت، که میشتک ژیری و چالاکي به‌شیوه‌یه‌کی بی وینه به‌کاربینیت، که تیگه‌یشتن و بۆچونه‌کانی له ریگی زمانه‌وه بیت. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۴: ۱۳۱).

په‌یوه‌ندی زمان به بیره‌وه چه‌ند رایه‌کی جیاوازی دروستکردوه، له‌وانه هه‌ندیکیان زمان و بیر به دو شتی جیاواز داده‌نیت و هه‌ندیکی تر ده‌لێن زمان و بیر له دو بنچینه‌ی جیاواز هه‌لده‌قولین، به‌لام له کاتی گه‌شه‌کردنی زمان لای منداڵ یه‌کده‌گره‌وه، هه‌ندیکی تر ده‌لێن زمان و بیر دو شتی جیاوازن، به‌لام په‌یوه‌ندی نێوانیان زۆر به‌هیزه. (زه‌یتۆ شیخانی: ۲۰۰۲: ۲۰۰).

هه‌ندیکی تریش پێیان وایه، که (ره‌هوشته‌گه‌راکان) ده‌گریته‌وه، زمان و بیر یه‌ک شتن و هه‌یچ جیاوازییه‌ک له نێوانیاندا نییه، کورته‌که‌شی ئه‌وه‌یه، که بونی بیریکی سه‌ربه‌خۆ پشت به‌ستو به‌خۆی، جیا له زمان ره‌تده‌که‌نه‌وه. به‌و واتایه‌ی بیرکردنه‌وه زمانیکی شاراوه‌یه، که مروف له‌گه‌ل خۆیدا قسه‌ی پیده‌کات و زمانیکی شاراوه‌ی بی ده‌نگه، منداڵیش له‌گه‌ل له‌دایکبونییدا ته‌نیا توانسته زمانیه‌یه فه‌سله‌جیه‌کان وه‌رده‌گریت، که ئه‌ویش ئه‌گه‌ر به ده‌نگ ده‌ری بپریت، ئه‌وا ده‌بیته بیرکردنه‌وه. (به‌هار زایر: ۲۰۰۹: ۱۶).

له هه مان کاتدا (برگسۆن) پێی وایه زمان و بیر هیچ په یوه ندییه کیان به یه که وه نییه و دو شتی جیان و خالی هاو به شیان نییه، به لام (فیجۆتسکی) پێی وایه زمان و بیر له دو رهگ و ریشهی جیاوازه وه سه ریان هه لداوه، به لام له کاتی گه شه کردنی مندالدا یه که ده گرنه وه و تیکه ل به یه کتر ده بن. (موفق الحمدانی: ۱۹۸۲: ۱۸۵). به یه که گه یشتنی بیر و زمان به بۆچونی (فیجۆتسکی) له کاتیکدا روده دات، که مندال ده گاته ته مه نی دو سالی، له م ته مه ندا ده بینین چه ماوه ی ئه و بیر کردنه وه یه ی پیش زمان ده که ویت و چه ماوه ی ئه و زمانه ی پیش کرداره هۆشه کییه کان (بیر کردنه وه) ده که ویت، هه ردو کیان به یه که ده گن و به یه که وه په یوه ست ده بن، بۆ ئه وه ی جوړیک تازهی ئاکار و ره وشت بخه نه رو، له م خاله دا بیر کردنه وه ی زاره کی ده بیته قسه کانیش ماقول ده بن. (عبدالحمید سلیمان: ۲۰۰۳: ۴۰).

هه روه ها (فیجۆتسکی) ئه مه ده رده خات له ماوه ی ئه و چه ند سالی ته مه نی مندال تا ده گاته هفت سالی، زمان دو ئه رک ده بین، یه کیکیان (ناو خویی) یه، واته بیر کردنه وه ی ناوه کی، ئه وه ی تریان ئه رکی (ده ره کی) یه، که تایبه ته به گه یانندی ئه نجامه کانی بیر کردنه وه ی بۆ که سانی ده ورو به ری، تا ته مه نی (هفت سالی) مندال ناتوانی ئه م دو ئه رکه لیک جیا بکاته وه. (جویدت جری: ۱۹۹۲: ۱۲۵).

ده توانین بلین بۆ دیاری کردنی په یوه ندی نیوان زمان و بیر (فیجۆتسکی) شیکردنه وه یه کی باشی کردوه، به به راورد له گه ل بیرو را کانی پیشتر، به وه ی له لایه ک زمان و بیر لیک جیا ده کاته وه، له لایه کی تریش به یه که وه یان ده به ستیتته وه.

(ئیین خه لدون) پێی وایه (خودا) به بیر مروقی له ته واوی ئازه له کانی دیکه جیا کردوته وه، ئه مه شی کردوته بنه مای کامل و کو تایی چاکه ی خو ی به سه ر هه مو بونه وه ره کانی دیکه وه، ئازه له کان به وه هه ستانه ی خودا پییدا ون له بیستن و بینین و بۆنکردن و تامکردن و به رکه وتن، ده توان هه ست به شته کانی ده ره وه بکن، که چی شتیکی دیکه بۆ مروف زیاد ده کات، تا له ریگه ی خو یه وه هه ست به شته کانی ده ره وه بکات، ئه مه ش ئه و بیریه که له دوای هه سته که وه هه یه تی، به و لایه نانه ی له ناوه وه ی میشکی دایه، ده توانی وینه ی هه ستی کرا وه کان بکات و له هزردا بیانجولینی و وینه ی دیکه ی لئ دروست بکات. (عبدالرحمن محمد: ۲۰۰۸: ۱۰۰۸ - ۱۰۱۰). خوی گه وره ش له قورئانی پیرو زدا فه رمویه تی ((وجعل لكم المسع والابصار والافئدة)) (سوره تی تبارک: ئایه تی ۲۳).

له زمانی عه ره بیدا وشه ی (الافئدة) کو ی وشه ی فوئاده، لیتره شه وه به مانای بیر دیت.

به رای (واتسۆن) دامه زرینه ری قوتابخانه ی ره وشتکاری ده لیت: زمان بیره، بیر له وشه کانی ناو زهین پیکهاتوه. (جمعه سید یوسف: ۱۹۹۰: ۳۹).

(سکنه ر) پێی وایه بیر کردنه وه جوړیکه له ره وشته کانی مروف، وه ک ره وشتی زمانی، بۆیه نا کرئ جیاوازی له نیوانیاندا بکرئ، به وه ی دو شتی جیاوازی. (نایف خرما: ۱۹۷۸: ۲۱۶).

(ساپیر) له باره ی په یوه ندی نیوان زمان و بیر، ده لیت: ئیمه هه میشه له ریگه ی ئه و وشانه وه بیر ده که یه وه، که له زه ینماندا ئاماده ی ده که ین، هه روه ها ده لیت زمان، بیر ئاسان ده کات و یارمه تی گه شه کردنی ده دات، گه شه کردنی بیر ده گه ریته وه و کار ده کاته سه ر گه شه کردن و پیشکه وتنی زمان، کار لیکردنی نیوان زمان و بیر

ئەركىكى راستىيە، لەدايكبونی هەر بىرۆكهيهك دەربرپىنكى زمانى رۆن يان ئالۆزى پىشدهكهوئيت، بەلام ئەم بىرۆكه نوييه هيچ سروشتىكى (بونىكى) خودى نابيت، تا هئمايهكى زمانى دانەپۆشيت. (ئەفين سامى: ۲۰۱۱: ۱۶).

۱.۵.۲: كارىگەرى زمان لەسەر بىر:

هەندىك لە تويژەران پىيان وايە، كە زمان بەرھەمى ژيارى نەتەوييە، بە هەمان شيوەش زمان ئەو ئامرازەيه، كە بەھويەو پروسەكانى گواستەنەوہى لايەنەكانى ژيارى بۆ نەوہەكانى داھاتو ئەنجام دەدرت، بەمشيوەيه بەرانبەريهكى لەنيوان جياوازيه ژيارىيەكان و جياوازيه زمانەوانىيەكان بەرپۆه دەچيت، هەرۆهك چۆن ژيارە مروپيە هەمەجۆرەكان، جياوازي تاك و تەنھايان هەيه، بەو شيوەيهش زمانەكان بە ئادگارە تاكەكانىيەوہ جياوازي، بۆ نمونە (توتى) لە ژيارى ھۆزى (بۆرۆرۆ) گرنگىيەكى زۆرى هەيه، لەبەرئەوہى لە زمانى ئەم ھۆزەدا ژمارەيهكى زۆرى ناوى توتى هەيه، كە ئاماژە بۆ جۆرەكانى توتى دەكات، بەلام يەك وشەيان نيە، كە گوارزشت لە ھەمو جۆرەكانى توتى بكات. (سەلام ناوخۆش و نەريمان خوشناو: ۲۰۱۰: ۷۵ - ۷۶).

يەكيك لەو تايبەتمەنديانەى كۆمەلى مروڤ لە كۆمەلى ئاژەل جياوہەكەتەوہ، كەلك وەرگرتنە لە زمان، زمان بەشيكى چالاكى كلتورى مروڤ و ئامرازىكى بەھيزى كۆمەلایەتيە، هەر لە سەرەتاي تەمەندا فيرى دەبیت. تايبەتمەندى دوہمى مروڤ، تواناكەيهتى بۆ چارەسەرکردنى گرفتى ئالۆز، لەگەل ئەوہشدا هەندىك ئاژەل دەتوانن بەسەر برپك لە گرفتهكانياندا سەرکەون، بەلام ناتوانن ئەو گرفتانەى پەيوەنديان بە بواری پەيببەردن و تاقىکردنەوہ دەرونيەكانەوہ هەيه، چارەسەر بکەن. چەندىن سەدەيه فەيلەسوفان ليكۆلینەوہ لەسەر پەيوەندى ئەم دو توانايە دەكەن، لە دەستپيكي سەدەى رابردودا، دەروناسان خزانه ناو ئەم مشتومرە و بۆتە بنەما و چەندىن تويژينەوہى ليكەوتوتەوہ. (نيك لاند: ۲۰۱۶: ۲۷)، بۆ نمونە (گلبيرت رايلى) پيى وايە زمان لەپيش بىرە، بە بەلگەى ئەوہى مندال سەرەتا زمان وەرەگریت پيش ئەوہى لە قوناغى دواتر فيرى بىرکردنەوہ لەگەل خوى بيت. (عەبدولواھيد موشير دزەيي: ۲۰۱۴: ۱۳۵).

هەندىك لە تويژەران پىيان وايە زمان بەرھەمى شارستانىيەتى ميللەتانە، هەر ئەوہش ھۆكارى گواستەنەوہى شارستانىيەتە بۆ نەوہەكانى داھاتو و جياوازي شارستانىيەتەكانيش بۆ جياوازي زمانەكان دەگەرپتەوہ. (بەھار زاير: ۲۰۰۹: ۱۹).

ھەرۆھەا بىروراي زاناي زمانى ئەمريكى (وورف) ئەوہ دەردەخات، كە زمان شيوەى بىرکردنەوہ ديارى دەكات، ھەرۆھەا دەليت: ((زمان رپگەى بىرکردنەوہ پيكدەھينيت و سنور دادەنيت، بۆ ئەوہى بتوانين بىرى ليكەينەوہ)). (جعفر نورى: ۱۹۷۱: ۲۷)، ھەرۆھەا (وورف) دەليت: زمان ھەلسورپينەرى بىرە و بەرەو ئاراستەيهكى ديارىكراوى دەبات، نەك تەنيا بەھوى وشەكانىيەوہ، بەلكو بەھوى بنياتى ناوخويشەوہ. (نايف خرما، ۱۹۷۸: ۱۰۸).

(وورف) يەكيك بو لەو كەسانەى، كە لە بواری كلتور و بىرەوہ خەريكبو، شارەزاييەكى تەواوى لەسەر زمانى ھىندييەكانى ئەمريكا ھەبوہ، چەقى بىرۆكهكەشى لە پەيوەندى نيوان زمان و بىر و كلتور پيكدەھاتبو، بە پشتبەستن بە تيۆرەكەى، تويژينەوہەكانى ئەنجام دەدا، ئەو بەلگانەش كە پشتى پى دەبەسن، بۆ جەختکردنەوہبو لەسەر

تیۆره‌که‌ی، بۆ نمونه ده‌یوت: له زمانه جیاجیاکاندا ناوی جیاجیا له رهنگ دهنریت، له‌وانه ئه‌وه‌ی له کلتوری عه‌ره‌بیدا بژیت، ئه‌گه‌ر پێی بلێین رهنگه‌کانی (په‌لکه‌زێرینه) چه‌ندن، ده‌لی شه‌ش (سور، پرته‌قالی، زه‌رد، سه‌وز، شین، ئه‌رخه‌وانی)، ئه‌مه‌ش بۆ ئه‌و راسته‌، هه‌رچی ئه‌وه‌ی به‌ پوسی قسه‌ بکات، ئه‌گه‌ر لێی بپرسن، ئه‌وا شینه‌که‌ ده‌کات به‌ دو به‌شه‌وه‌: (شینێ کال - شینی توخ)، هه‌روه‌ها کاته‌کانی کاریش له‌نیوان زمانه‌کاندا جیاوازن، بۆ نمونه له‌ هه‌ندی زمان سێ کات هه‌یه‌: (را‌بردو - ئیستا - داها‌تو)، به‌م شیوه‌یه‌ زمانه‌ جیاوازه‌کان جیهان دابه‌ش ده‌کهن، بگه‌ر چه‌مکه‌ گشتیه‌کانی وه‌کو کات و شوینیش بۆچونی جیاوازیان وه‌رگرتوه‌. (به‌هار زا‌یر: ۲۰۰۹: ۲۰).

له‌ هه‌مان کاتدا هه‌ردو زانا (برلین) و (کای) له‌ ئه‌نجامی تو‌یژینه‌وه‌کانیادا گه‌یشتنه‌ ئه‌وه‌ی، که‌ رهنگه‌کانی (په‌لکه‌زێرینه) هه‌ر مه‌کی نین، به‌لکو چه‌ند یاسایه‌ک به‌پێیان ده‌بات، ئه‌م دو تو‌یژه‌ره‌ گه‌یشتنه‌ ئه‌وه‌ی، که‌ چه‌ند رهنگیکی سه‌ره‌کی و چه‌ند رهنگیکی دی ناسه‌ره‌کی له‌ ئارا‌دا هه‌یه‌، ناسه‌ره‌کییه‌کانیش ده‌که‌ونه‌ سه‌ر ئه‌و رهنگانه‌، ئه‌ویش له‌ چه‌ند شوینیکی جیاواز ئه‌م دو تو‌یژه‌ره‌ ناوی رهنگه‌ هه‌مه‌جۆره‌کانی ژیا‌ره‌کانیان کو‌کرده‌وه‌ و دیارده‌ی رهنگه‌ سه‌ره‌کییه‌کانمان له‌ لا سه‌ری هه‌ل‌دا، بۆیه‌ ئه‌م دو تو‌یژه‌ره‌ بۆ وه‌ده‌ستخستنی ئه‌م ناوانه‌، چه‌ند پێوانه‌یه‌کیان دانا، که‌ ئه‌مانه‌ن:

۱- ناوی رهنگه‌که‌ ده‌بێ له‌ یه‌ک یه‌که‌ی مؤ‌رفیمی پیک بی‌ت، وه‌ک (سه‌وز)، نه‌ک له‌ دو یه‌که‌ی مؤ‌رفیمی یان زیاتر، هه‌روه‌ها نابێ ئه‌و رهنگه‌ له‌ دو یه‌که‌ی مؤ‌رفیمی یان زیاتر پیک بی‌ت، وه‌ک (سه‌وزی کال) یان (سوریکێ توخ) وه‌ک خوین یان (وه‌نه‌وشه‌یی - به‌نفسجی)، ئه‌م وشه‌یه‌ دو مؤ‌رفیم له‌خۆ ده‌گریت، که‌ وه‌نه‌وشه‌ + (ی) + (نسه‌به‌یه‌).
۲- پێویسته‌ رهنگه‌که‌ له‌ ژێر چه‌تری ناویکی دیدا نه‌بی‌ت، واته‌ رهنگی (قورمزی) به‌کارنه‌هینین، چونکه‌ جۆریکه‌ له‌ جۆره‌کانی رهنگی (سور).

۳- ناوه‌که‌ ته‌نیا ژماره‌یه‌کی که‌می شته‌کان نه‌گریته‌وه‌، وه‌ک (ئه‌سمه‌ر) و (پرچ زه‌رد) و (دروه‌شاوه‌).

۴- پێویسته‌ ئه‌و رهنگه‌ به‌ فراوانی له‌ کو‌مه‌لگه‌ی زمانه‌وانییدا به‌کاربه‌ی‌نریت، و ته‌نیا له‌ ناو کو‌مه‌لگه‌ی سنورداردا نه‌بی‌ت، وه‌ک وشه‌ی (سور)، که‌ وشه‌یه‌کی په‌سندکراوه‌، به‌لام قبو‌لی ناویکی وه‌ک (فیزرنکی) ناکات، هه‌ر بۆیه‌ ئه‌م دو تو‌یژه‌ره‌ به‌و رهنگانه‌ چونه‌وه‌، که‌ له‌ ژیا‌ره‌کانی مرؤ‌قایه‌تیدا به‌کارده‌هینری، بیه‌یان که‌ هه‌ر زمانیک له‌و زمانانه‌ ناوی رهنگه‌ سه‌ره‌کییه‌کان له‌ ته‌نیا (۱۱) رهنگه‌وه‌ وه‌رده‌گرن، که‌ ئه‌مانه‌ن: (ره‌ش، سپی، سور، زه‌رد، سه‌وز، شین، قاوه‌یی، ئه‌رخه‌وانی، وه‌ردی، پورتوقالی، خاکی)، وا پێده‌چیت زمانه‌کانی جیهان سه‌باره‌ت به‌م بابته‌ هه‌ر مه‌کی نه‌بن، به‌لکو زۆر ته‌با و گونجاون. (نه‌ریمان خو‌شناو و سه‌لام ناوخۆش: ۲۰۱۰: ۷۸ - ۷۹).

۵.۲. ۲: کاربگه‌ری بیه‌ر له‌سه‌ر زمان:

پێره‌وانی ئه‌م قوتابخانه‌یه‌ پیه‌یان وایه‌ نه‌ته‌وه‌ جیاجیاکان، میژوی جیاوازیان هه‌یه‌ و له‌ ناوچه‌ی جیاوازیشدا ده‌ژین، له‌گه‌ل ئاژهل و پوه‌ک و شتی جیاواز مامه‌له‌ ده‌کهن، ئه‌مه‌ وا ده‌کات جیاوازییه‌کی یه‌کجار زۆر له‌ بارودو‌خ و ژیا‌نیان هه‌بی‌ت، به‌م شیوه‌یه‌ شاره‌زایی نه‌ته‌وه‌کان وه‌کیه‌ک نین، لێره‌شه‌وه‌ بۆمان پون ده‌بیته‌وه‌، که‌ سیستمیکی جیهانی یه‌کگرتو بۆ چه‌مکه‌کان نییه‌. (به‌هار زا‌یر: ۲۰۰۹: ۲۰).

(پیاچیه) باوه‌ری وایه بیرکردنه‌وه یان هەر خودی هزر پیش زمانگرتتی مروّقه (سه‌لام ناوخوش: ۲۰۱۴: ۱۶۵ - ۱۶۶)، هه‌روه‌ها ده‌لیت: گه‌شه‌ی زانیاری یه‌که‌مجار روده‌دات، ئینجا گه‌شه‌ی زمانی (جمعه سید یوسف: ۱۹۹۰، ۱۴۵)، و (پیاچیه) ئه‌وه ده‌رده‌خات، که زمان گرنگ نییه بۆ گه‌شه‌ی زانیاری یان بۆ گه‌شه‌ی زیره‌کی له قۆناغی هه‌ستی جوله‌یدا، چونکه منداڵ له‌م قۆناغه‌دا پیش ئه‌وه‌ی فیره‌ ده‌ربهرینی ناوه‌کان بیت، زانیاری له‌باره‌ی شته‌کانه‌وه هه‌یه، له‌ ریگه‌ی کارلیکردنییه‌وه له‌گه‌ل ئه‌و که‌سانه‌ی له‌ ژینگه‌که‌یدا هه‌ن، له‌م بۆچونه‌ی (پیاچیه‌دا) پیشکته‌وتنی بیر به‌سه‌ر زمانه‌وه تیبینی ده‌کری. (ئه‌قین سامی: ۲۰۱۱: ۱۵).

بیر دیارده‌کانی ده‌وربه‌ر و ژینگه‌ له‌سه‌ر وینه‌ی زه‌ینی و هه‌لسوکه‌وتی فیکری هه‌مو شیوه‌کانی مه‌عریفه‌ له‌خۆ ده‌گریت، ده‌رده‌بهردیت، به‌م شیوه‌یه‌ بیر به‌ ژینگه‌ و سروشت و کۆمه‌لگه‌وه به‌توندی به‌ستراوه، واتا دیارده‌ ژینگه‌بیه‌کان و یاساکانی له‌سه‌ر لاپه‌ره‌کانی می‌شک کۆپی ده‌کات و وا له‌ مروّف ده‌کات تیی بگات و به‌سه‌ریدا زالیبت، هه‌رچی زمانه‌ له‌ بنه‌ره‌تا به‌ به‌رجه‌سته‌کردنی بیر و ئه‌رکی گواسته‌وه‌ی بیر و ئالوگۆرکردنی له‌ نیوان تاکه‌کانی کۆمه‌لگه‌ی له‌سه‌ره، بۆیه به‌شیوه‌یه‌کی ناراسته‌وخۆ له‌ ریگه‌ی بیره‌وه به‌ ژینگه‌وه به‌ستراوه، که‌واته‌ زمان جه‌سته‌ وه‌به‌ر بیر ده‌هینیت و ئالوگۆری پیده‌کات و به‌بی ئه‌میش ئه‌م کاره‌ ناگریت، بیریش له‌ شوینی خۆیه‌وه زمان ریگه‌ده‌خات.

واتای وشه‌کان به‌ په‌یوه‌ندی نیوان بیر و نیشانه‌کان ده‌رده‌بهردیت، که‌واته‌ واتا دیارده‌یه‌کی فیکری و زمانیه‌، له‌ یه‌ک کاتدا ئه‌و ده‌نگانه‌ی واتایان نه‌بیت، ناچنه‌ قالبی قسه‌کردنه‌وه، به‌ هه‌مان شیوه‌ واتا دیارده‌یه‌کی زمانی ده‌ربه‌راوه، که‌ وینه‌یه‌کی زه‌ینییه‌ له‌سه‌ر شیوه‌ی ده‌نگ ده‌رده‌بهردیت، هه‌رچه‌نده‌ واتا کرده‌یه‌کی فیکریه‌، به‌لام به‌بی ئه‌م ده‌نگه‌ ده‌ربه‌راوانه‌ ناچیته‌ سنوری زمانه‌وه. (به‌هار زایر: ۲۰۰۹: ۲۱).

(لانجاکار) له‌ زمانه‌وانه‌کانی ئه‌م سه‌رده‌مه، له‌م باره‌یه‌وه ده‌لیت: ئه‌گه‌ر بیرکردنه‌وه وه‌کو بیرۆکه‌یه‌کی هه‌ستدار لئی بکۆلدریته‌وه، وه‌ک (هۆنینه‌وه‌ی ئاوان، وینه‌کردن،...)، ئه‌وه‌ زۆر له‌ زمانه‌وه جیاوازه. له‌ هه‌مان کاتدا ئاماژه‌ به‌وه‌ ده‌کات، که‌ به‌شیکی زۆری بیرکردنه‌وه‌کانمان به‌هۆی زمانه‌وه‌ ده‌بی، هه‌ندی چه‌مکی واتایش وه‌کو (دادپه‌روه‌ری، دیموکراسی، ئازادی،...) ئه‌گه‌ر زمان نه‌بی چون ده‌رده‌بهرین، ئه‌مه‌ش ده‌خاته‌رو، که‌ مروّف زۆرچار ناتوانی وشه‌ی پێویست بۆ ده‌ربهرینی بیر خۆی بدۆزیته‌وه، ئه‌مه‌ زیاتر په‌یوه‌ندی به‌ لایه‌نی ماندوبونی می‌شک و ده‌رون و لایه‌نی فیزیکی و کلتوری که‌سه‌که‌وه هه‌یه. (ئه‌قین سامی: ۲۰۱۱: ۱۷).

۳.۵.۲: کاریگه‌ری زمان و بیر به‌سه‌ر په‌کتیرییه‌وه:

زمان شیوه‌یه‌که‌ له‌ شیوه‌کانی بونی هزر و شیوه‌یه‌که‌ بۆ ده‌ربهرینی هزر، له‌ هه‌مان کاتیشدا پۆلیکی کاریگه‌ری له‌ پیکه‌ینانی وشیاری کۆمه‌لایه‌تیدا ده‌گریت، پیره‌ویک له‌ ئاماژه‌ و هیما‌ی ریکخراوه، که‌ هزر و بیر و بۆچونه‌کانی مروّف ده‌رده‌بهریت. (ریبین په‌سول ئیبراهیم: ۲۰۰۵: ۵۶). به‌و واتایه‌ی زمان هۆیه‌که‌ بۆ ده‌ربهرینی بیر و کاریگه‌ری له‌سه‌ر رۆشنیبری کۆمه‌ل هه‌یه.

زمان دیارده‌یه‌کی کۆمه‌له‌ له‌ناو دیارده‌کانی تری کۆمه‌لدا جیگای تاییه‌تی خۆی هه‌یه و خاوه‌نی خاسیه‌تی خۆیه‌تی، له‌گه‌ل ئه‌وه‌ی ئامی‌ری په‌یوه‌ندیکردن و له‌یه‌کگه‌یشتنه، که‌ره‌سه‌ی ئالوگۆرکردنی بیروباوه‌ریش و سامان

و مولکی کومه له و ژبانی ئاده میزاد خو شده کات و پیداو یستی هر دیار دیه کی مادی و مه عنوی دابنده کات، نه گهر بیر و زمان ده ری نه بریت، نه و نه و بیره رون و ناشکرا نایت، تا یارمه تی ئاده میزاد بدات درک به دیار ده کانی واقع بکات و تیگات و گه شه به زانست بدات و پیشبکه ویت. (ئه وره حمانی حاجی مارف: ۲۰۰۲، ۷۸). توژی نه وه کان نه وه یان ده رخستوه، که ئالوزترین کرده ی ژیری لای مرو ف زمان و بیر کردنه وه یه، له باره ی په یوه ندی نیوانیانه وه له دیر زه مانه وه سه رنجی فه یله سوفان و زانایانی راکیشا وه، هه روه ک (سوکرات) نه وه ی ده رخستوه، که زمان کللی بیره، دواتر (ئه رستو) هیمای به وه کرد، که زمان قالبیکه مرو ف بیر و که کانی تیدا داده ریژیت. (ئه فین سامی: ۲۰۱۱: ۱۴).

(فایکو تسکی) زانای ده روناسی سو فیه تی و (جون دیوی) فه یله سوفی ئه مریکی چاره سه ریکی نا وه ندیان بو نه و په یوه ندییه دوزیوه ته وه، ئاماژه به وه ده کهن، نه گهر چی زمان له روی سروشت و فرمان و په ره سه ندنی میژوییه وه جیا یه له بیر، به لام له گه ل نه وه شدا ئورگانیا نه به یه که وه نوساون و به هیچ جو ریک له یه کتری جیا نا کریته وه، کاریگه ری ئالو گو ر له نیوانیانا هه یه، نه گهر چی له پرۆسه یه ک و قه واره یه کی تو کمه دا جیا له یه کتری. (نوری جعفر: ۱۹۷۷: ۱۲۷).

۴.۵.۲: زمان و بیر وه ک دو که ره سه ی سه ره خۆ:

هه ندیک له زانایان زمان و بیر وه ک دو شتی جیاواز ده بینن، وه ک: (بیرکسون) فه یله سوفی فه ره نسی ئاماژه به وه ده کات، که هیچ په یوه ندییه ک له نیوان زمان و بیردا نییه، چونکه سروشت و ئه رکیان له یه کتری جیا وازه. واته زمان کارنا کاته سه ر بیر و ناشکه ویته ژیر کاریگه ری بیره وه، چونکه زمان وه ک ده فریک یان ئامرازیکی مادی یان که ره سه یه ک وایه، که بیر به هویه وه گوزارشت له خوی ده کات وه ک نه و ده فره ی به شله یه ک پرکرا وه یان جلو به رگ بو نه و جه سه تی، دا یده پو شیت. (نوری جعفر: ۱۹۷۷: ۲۷۰).

۵.۵.۲: زمان و بیر یه ک شتن:

بافلوف و واتسن و سکنه ر نوینه رایه تی نه م بو چونه ده کهن، به جو ری (واتسن) جه خت له سه ر نه وه ده کاته وه، که مرو ف له ریگه ی زمانه وه، هه میشه له بیر کردنه وه دایه و ده لئ: کاتیک تاکیک کاردانه وه ی به رانه ر به هه لو یستیک یان شتیکی تایبه ت ده بی، نه و نه و کاته هه مو جه سه تی نه و تاکه وه لامده ری هه لو یسته که ده بی، که واته له راستیدا یاد و بیر کردنه وه چالاکیه که له چالاکیه کانی لایه نی ئاخاوتن، نه ویش له ته وای نه ری تیکی گشتی، له هه مان کاتا نه گه ر لیت بپرسن ئایا چون بو یناغیکی ملی ده به ستیت، له وانه یه وشه گه لیکی نه و توت ده سه تنه که ویت بو گوزارشتکردن له م کرده یه، بو یه به شیوه یه کی پراکتیکی نه م کاره نه نجام ده ده یه، هه ر به م شیوه یه ش ئیمه زمان له بیر کردنه وه دا به کار ده هینین، نه ویش له حاله تیکدا، که بتوانین کاره ماسولکه ییه ته واره که بو ئاخاوتن کورت بکه یه وه، ئینجا کاتی مرو ف بیر ده کاته وه، نه و سیه سه ته مه کانی جه سه ته به شیوه یه کی کاکله بی له کاردان، نه مه ش حاله تی بیر کردنه وه مان بو شو فقه ده کات، که به بی به کاره ییانی وشه نه نجام بدریت. (نه ریمان خو شنا و سه لام ناوخوش: ۲۰۱۰: ۶۷).

بهشی سییه: واتا و جورهکانی واتا

له گه ل بونی ئەم هه مو ئالوزییهی واتا، زانایانی ئەو بواره له توژیینه وهکانیان بهردهوامن و خهریکی ریکخستن و یاسادانان بۆ ئەم بواره فراوانه، له بهر ئەم فراوانییه بۆ ئەوهی به جیا جیا لییکۆلدریتهوه، (واتا) دابه شپوه بۆ واتای زمانهوانییه له زانستی زماندا و واتای فلهسهفی به شیکه له فلهسهفه و واتای دهرونی، به شیکه زانستی دهروزییه، هه مو زمانیکی ئاسایی له بنه رتهدا بریتییه له کۆمه لیک یاسا و سیسته م، ئامانجی تیگه یشتن و پیروهوی و په یوه ندیکردنه. (جۆن لاینز: ۲۰۰۶: ۳۷).

لیکۆلینه وهی واتا هۆیه که بۆ تیگه یشتن له میشکی مروّف، فهرهنگه گه وره و ئاوه زه کهی میشکی مروّف، هه مو زانیارییهکانی سنوری خوئی، به تایبه تمهندی خویه وه تیندا هه لگراوه، ئەم زانیارییه ئەهستراکیانه کاتیک دهرکینرین، له ریکه ی هیما زمانیهکان یان نازمانیهکان دهن به واتا و بیره که له میشکی قسه که ره وه بۆ ده وره بهر ده گوازنه وه، که واته لیتره دا زمان ته نها هۆکاریکه بۆ گه یاندنی بیرهکان، به لام ئەم هۆکاره هینده گرنگه، که ئەگه ر نه بیته ناتوانین بیرهکان کۆنکریت بکه ین.

(فیریناندۆ سوّسیر) باوه ری وایه واتا توانای گشتی ناوه وهی مروّفه له به کاره یانی سیسته می هیماکان. (سوّسیر) پییوايه، که زمان به شیوه ی یه ک سیسته م کار ده کات، ئەم سیسته مه شیوه ی ریکه وتن له سه رکرای هیماکانه. (واتا) ئەو په یوه ندییه یه، که له نیوان هیما بۆکراودا دیته ئاراه، به م شیوه یه هه ر فۆرمیک په یوه ندییه کی راسته وخوئی به بیره که وه هه یه. (نه ریمان هه سه ن: ۲۰۱۵: ۹).

۱.۳: جورهکانی واتا:

واتا تیکه لاوی زانستی تر و هه ست و سوژ و بیرکردنه وهی جیا جیا یه، چ له ناو کۆمه ل چ له ناو تاکهکان، بۆیه چه ند جوړیک له واتا ده ستینشانکراوه، هه رچه نده زمانه وانان ریکه وتنیکی ئەوتویان له سه ر جورهکانی واتا نییه، له راستیشدا زورجار تیکه ل و ئاویتته ی یه کتر بوینه، زور به سه ختی ده تواندریت لیک جیا بکریتته وه، بۆ نمونه ناتواندریت سیمای ئازایه تی، که واتایه کی ناوه سفییه له وشه یه کی وه ک شیر دابهرین، هه رچه نده به شیکیش نییه له واتا هۆشه کییه که، ئەگه رچی هه ندی له زمانه وانان له گه ل ئەوه دانین، که جورهکانی واتا دابه شبکریت، له وانه ش (ئولمان)، به لام زمانه وانه کان بۆ مه به سستی لیکۆلینه وه جورهکانیان دابه شکردوه، له وانه ش: (ئوگدن و ریحاردن) دابه شیانکردوه بۆ (مه به ست و نرخ و سه رچاوه و سوژ)، هه روه ها (ئیدمان) سچ جور واتا لیک جیا ده کاته وه، بریتین له: واتای هۆشه کی یان بنجی و واتای ده وره بهر و واتای کاریگه ری، (پیروجیرۆ) چوار جوره واتا جیا ده کاته وه، که بریتین: واتای فهرهنگی، واتای گهردانی، واتای رسته، واتای ده وره بهر، به لام بلاوترین دابه شکردن دابه شکردنه کهی (لاینز) و (لیچ) ه، که لیتره دا باسیان ده که یین و زیاتر جه ختیان له سه ر ده که یینه وه.

۱. واتای هۆشه کی (وهسفی - فهرهنگی - بنجینه یی):

مه به ست له واتای فهرهنگی ئەو واتا ریشه یی و بنجی وشه یه، دیاره هه ر وشه یه که له سه ره تای په یدا بویندا بۆ مه به سستیکی دیاریکراو به کاره یتراه، ده توانین به و مه به سته سه ره تایه ی واتای وشه بلین واتای فهرهنگی، وه ک (دار، رۆژ، چیا،... هتد)، هه ریه ک له و وشانه به رامبه ر به شیک به کاره اتون، ئەو شته (ناونراوه) ده گه یه نن.

(دارا حمید: ۲۰۱۱: ۲۵)، که کۆمه‌ل بۆ وشه‌کانی داناوه و له‌سه‌ری ریکه‌وتوه و نزیک ده‌بیته‌وه له واتای بیر و بنچینه‌یه‌کی فه‌لسه‌فه‌ی هه‌یه و سه‌ره‌تایه‌که‌ی ده‌گه‌ریته‌وه بۆ (جۆن ستواریت مل) له سالی (۱۸۴۳ز) به‌رانبه‌ری کرد له‌گه‌ل (گرتنه‌وه)، که پپی وایه وشه‌ی سپی ده‌گه‌ریته‌وه بۆ هه‌مو شتیکی سپی وه‌ک: کاغز و به‌فر... (گرتنه‌وه) و هه‌مو سیفه‌تی سپی ده‌گرتنه‌وه. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۱، ۱۰۳ - ۱۰۴).

واتای وه‌سفی، وه‌سفی بارودۆخ و شت ده‌کات و به‌شیک له واتای رسته‌ی لی پیکدیت، که بریتیه له (واتای وشه‌کان + کاریگه‌ری ریزمانی)، واتایه‌کی نه‌گۆر و بلاوه (عه‌بدولخالق یه‌عقوبی: ۲۰۰۱: ۲۷)، بریار له‌سه‌ر دروستی و نادروستی رسته ده‌دات و په‌یوه‌ندی به رسته‌وه هه‌یه، وه‌ک رسته‌کانی (راگه‌یاندن، پرسیار، فه‌رماندان،... هتد). (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۵: ۸۳)، له‌به‌ر ئه‌وه‌شه ئه‌م واتایه له فه‌ره‌نگدا پشتی پیده‌به‌ستریت و له هه‌مو زمانیکدا وه‌کیه‌ک وایه، به واتایه‌کی تر خاوه‌نی رۆنانیکی وایه که به ئاسانی به‌راورد ده‌کریت له‌گه‌ل رۆنانی ئاسته‌کانی تری زماندا به‌تایبه‌تی رۆنانی فۆنۆلۆجی و رسته‌سازی. (مه‌مه‌د مه‌عروف فه‌تتاج: ۱۹۹۰: ۱۵۸)، هه‌ر بۆیه به هۆیه‌کی سه‌ره‌کی داده‌نریت بۆ له‌یه‌کترگه‌یشتن و گه‌یاندن و ئالۆگۆرکردنی بیرورا، واته له قسه‌کردنی رۆژانه‌دا گرنگه و له‌ناو خه‌لکدا باوه و زیاتر به‌کاردی، مه‌رجی سه‌ره‌کی بۆ به‌دییه‌نیانی ئه‌مجۆره واتایه ئه‌وه‌یه، که ده‌بیت قسه‌پیکه‌رانی زمانه‌که له‌سه‌ر واتاکه له‌ناو خۆیاندا ریک بکه‌ون، هه‌روه‌ها به‌هۆی سیمای جیاکه‌ره‌وه ده‌ستنیشان بکریت. (تالیب حوسین: ۲۰۱۹: ۲۶)، له چه‌ند سیمایه‌ک پیکه‌هاتون، وه‌ک:

کۆر: مرۆف + نیر - پینگه‌یشتو

کچ: مرۆف - نیر - پینگه‌یشتو (کۆرش سه‌فه‌وی: ۲۰۲۰: ۴۶).

ئه‌م جۆره واتایه ته‌نیا له ئاستیکدا گرنگی خۆی نییه، به‌لکو توانای هه‌یه که رسته‌ی گه‌وره بۆ پیکه‌ینه‌ره ریزمانیه‌کان شیکاته‌وه، واته له بچوکه‌وه بۆ دانه ریزمانیه‌ گه‌وره‌کان، یان به‌شکردنی دانه‌ی ریزمانی گه‌وره بۆ دانه‌ی بچوک. (بیخال عه‌بدوللا: ۱۹۸۹: ۱۳)، که واته ئه‌و دانه زمانیه‌یه ده‌توانن له‌ناو بازنه‌ی وه‌سفیدا بمینه‌وه و هه‌لگری واتای فه‌ره‌هه‌نگیشن و په‌یوه‌ندی له‌گه‌ل وشه‌ی تردا دروست ده‌کات، چونکه وشه‌کانی ده‌وربه‌ری واتای تاکه وشه‌که دیاری ده‌که‌ن، جا بۆ لیکدانه‌وه‌ی واتای هه‌ر وشه‌یه‌ک ده‌بی سه‌یری ئه‌و ده‌وربه‌ره زمانیه‌ بکری، که وشه‌ی تیدا گوتراوه.

ئه‌م جۆره واتایه په‌یوه‌سته به سیمای واتایه‌کانی، که له وشه‌که‌دا کۆبۆته‌وه وه‌ک:

پیاو ← + مرۆف
← + نیر
← + هه‌راش

+ خاوه‌ن ژن (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۱: ۱۰۵).

واتای هۆشه‌کی گرنگترین جۆری واتایه، چه‌ند تایبه‌تیه‌کی گرنگی هه‌یه، که ئه‌مانه‌ن:

۱- واتایه‌کی سه‌ره‌کی بنجیه، هه‌میشه له قسه‌کردندا پشتی پی ده‌به‌ستریت.

۲- به‌هۆی سیمای جیاکه‌ره‌وه لیکده‌دریته‌وه و ده‌ناسریت.

۳. راستی و دروستی وتهكان و پستهكان نيشاندهدات.

۴. هەر له رینگه‌ی ئەم واتایه‌وه ده‌توانین په‌یوه‌ندییه‌کانی نیوان وشه‌کانی زمان ده‌ست‌نیشان بکه‌یت، وه‌ک: (هاواتا، دژواتا، هاوبیژی، فره‌واتا... هتد) (تالیب حوسین عه‌لی: ۲۰۱۹: ۲۷).

۲. واتای ناوه‌سفی (لاوه‌کی/ کاربگه‌ری/ بارکراو):

ئەم جۆره واتایه ئەگه‌رچی گرنگییه‌که‌ی به‌قده واتای وه‌سفی نابیت، به‌لام به‌ رای زۆر له زمانه‌وانان به‌ ته‌واوه‌ری واتای وه‌سفی داده‌نریت، ئەگه‌رچی به‌ پیچه‌وانه‌ی واتای وه‌سفی به‌پیی که‌س و کات و کومه‌لگه ده‌گۆریت و تیکه‌لی هه‌ست و سۆز و بۆچونی قسه‌که‌ره. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۰۴: ۲۱۶)، هه‌روه‌ها (سنوریکی دیاریکراو و داخراوی نییه، به‌لکو جه‌مسه‌ره‌کانی کراوه‌یه و هه‌میشه له زۆربوندایه، وه‌ک چۆن زانیاری و بیروباوه‌ر به‌رانبه‌ر دنیا جه‌مسه‌ره‌کانی کراوه‌ته‌وه). (مه‌مه‌د مه‌عروف فه‌تتاه: ۱۹۹۰: ۱۵۹).

ئەو واتایه‌یه که به‌های تیگه‌یشتنی ده‌ربڕینه‌که له ده‌ربڕینه‌کان، ئەوه‌ی ئاماژه‌ی بۆ ده‌کات و له‌سه‌روی ناوه‌رۆکه چه‌مکییه‌که‌وه، بۆ نمونه: ئەگه‌ر ته‌ماشای وشه‌ی (ئافره‌ت) بکه‌ین له‌لایه‌ن واتای چه‌مکییه‌وه سی‌ پوخساری هه‌یه (+ مرو‌ف - نیر + هه‌راش)، که‌واته ئەم سی‌ لایه‌نه چه‌مکییه ده‌بنه پیوه‌ریکی راسته‌قینه‌ی وشه‌که، ئەگه‌ر ئەو پوخسارانه بگۆرینه سه‌ر جیهانی راسته‌قینه، ئەو سی‌ لایه‌نه چه‌مکییه ده‌بنه شتیکی ئاماژه‌پیکراو سه‌باره‌ت به‌ ئەوه‌ی وشه‌که ئاماژه‌ی پیده‌کات.

لیزه‌دا کومه‌لیک سه‌ر بار هه‌ن، که وشه‌ی (ئافره‌ت) له‌گه‌ل خۆیدا هه‌لیان ده‌گرئ، خو ئەگه‌ر له‌ روی بایه‌لوجییه‌وه وه‌ری بگرین، ئەوا ئافره‌ت جگه له‌و سی‌ ئاماژه‌پیکراوه، ئەوا دو‌پی و دو‌ده‌ست و مندالدانی هه‌یه، و ئەگه‌ر له‌روی کومه‌لایه‌تی و ده‌رونییه‌وه سه‌یری بکه‌ین، ئەوا ده‌بی بلیین کومه‌لخاوزه و خاوه‌نی سۆزی دایکانه‌یه، جگه له‌مانه‌ش کومه‌لیک پوخساری تری نمونه‌یی و نه‌گۆر له‌خو ده‌گریت، که به‌ ئافره‌ته‌وه په‌یوه‌ستن، وه‌ک (توانای قسه‌کردن، شاره‌زایی له‌ مندال به‌خێوکردن، شاره‌زایی له‌ چیشتلینان، جۆری پۆشاک،... هتد). (سازان ره‌زا موعین: ۲۰۰۵: ۱۲)، که‌واته واتای بارکراو جۆره‌کانی واتای (راگه‌یاندن، شیوازی، ره‌نگدانه‌وه و کاربگه‌ری، هاو‌پیه‌تی) ده‌گریته‌وه، که یه‌ک ره‌فتاریان هه‌یه، ئەویش ئەوه‌یه ده‌توانیت ژماره‌یه‌کی بیسنور واتا بدات به‌پیی ئەو باره‌ی تیندا ده‌بیت، به‌م شیوه‌یه هه‌مو ئەو واتایانه ده‌گریته‌وه، که زیاده‌یه، ده‌خریته سه‌ر واتا هۆشه‌کییه‌که، ئەمه‌ش له‌ گۆراندایه به‌پیی کات و کومه‌لگه و سه‌رده‌م، ئەم جۆره واتایه له‌ فره‌هنگدا تۆمار نا‌کری، چونکه بگۆره و کۆتایی نییه و سیمای جیاکه‌ره‌وه‌ی نییه. (عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی: ۲۰۱۱: ۱۰۶).

ئەم جۆره واتایه چهند تایبه‌تییه‌کی هه‌یه:

۱- له‌ گۆرانی به‌رده‌وام دایه.

۲- خاوه‌نی سۆزیکی دیاریکراوی داخراوی نییه، به‌لکو به‌پیچه‌وانه‌ی واتا هۆشه‌کییه‌که‌ی لایه‌کانی کراوه‌ته‌وه. (مه‌مه‌د مه‌عروف فه‌تتاه: ۲۰۱۱: ۱۶۲).

واتای بارکراو یان وه‌سفی دو جۆره:

۱. واتای بارکراوی کۆمه لایه تی:

به شینکی زۆری جه ماوه ری (قسه کهر) به شدارن له پهنگدانه وهی واتای کاریگه ریه کانی ئەم جوړه واتایه، که په یوه سته به تاقیکردنه وهی (قسه کهران) و تا رادهیه کیش ریکه وتنی کۆمه لی له سه ره و له سنوری کۆمه لگه یان نه ته وه کار ده کات. بۆ نمونه شومی ژماره (سیژده) یان (کونده به بو).

۲. واتای بارکراوی خودی:

مرۆف له ژیانێ پۆژانهیدا پوبه پوی زۆر وشه و دهسته واژه ده بیته وه، که هه ندیکجار پینی خو شه، هه ندی جاریش پینی ناخو شه، ئەمه ده گه ریتته وه بۆ ئەو پهنگدانه وهی وشه که هه یه تی له بهر هوی که سی. (مگدوگل) ئاماژه بۆ ئەوه ده کات، که ژیانێ مرۆف و په وشتی ئاویتته ی تۆرپکی هه سستی به رانه بهر به خودی خو ی و که سانی تر و شت و شوین یان بیریک، که گو ی لی بو ه یان خویندویه تی، هه ر بۆیه ش لیکدانه وه و ده برپینی جیاواز دروست ده بیته.

واتای بارکراوی خودی ناکه ویتته بهر (راستی و ناراستی)، چونکه بۆچونیکێ که سییه و مه رج نییه ریکه وتنی که سانیکێ تری له سه ربی، بۆ نمونه:
- په نا له ئالا زی ره کتره.

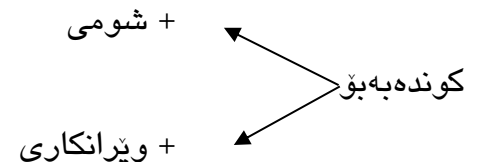
له وانیه به لای مامۆستایه کی تر (ئالا) زی ره کتر بیت، که واته واتای کاریگه ری خودی، واتایه که په یوه سته به باری دهرونی که سی (قسه کهر)، ئەم جوړه واتایه گرنگیه کی زۆری له بواری لیکۆلینه وه دهرونیه کان هه یه، کاتیک وهک (وروژینه ر) یک به کار ده هیتریت، بۆ زانینی هه ست و هه لویستی (گو یگر) یان بۆ دیار خستنی تاوان.

۳. جوړه کانی واتای ناوه سفی (بارکراو):

(لیچ) جوړه کانی واتای بۆ (حهوت) جوړ دابه شه ده کات، که واتای هۆشه کی و شه ش جوړ له واتای باروکراو، که بریتین له:

أ. واتای راگه یاندن:

به شینکی گرنگی و اتا بارکراوه کانه، که له پال و اتا هۆشه کییه که دا دیت، له ئەجامی به کارهیتانی له ژیانێ پۆژانه و تاقیکردنه وه به باش و خراب به کار ده هیتریت، سیما ناگرنگه کانه، جا کۆمه لایه تی بیت یا دهرونی بیت، وهک:

ئەم جوړه بالندهیه له کۆمه لگه ی کور دیدا (شومی) ده گه یه نی، که چی واتاکه ی له کۆمه لیکه وه بۆ کۆمه لیکێ تر ده گوړی، بۆ نمونه: (کونده به بو OWL) لای ئینگلیزه کان (گه شبینی) ده گه یه نی، ئەمه ش په یوه سته به بۆچون و تاقیکردنه وهی هه ردو کۆمه لگه. (بیخال عبدالله: ۱۹۸۹: ۱۵). چه ندین وشه ی ترش راگه یاندنی باش یان خرابیان هه یه، بۆ نمونه: (زیر، گول، دکتور، شیر... هتد) راگه یاندنی باشیان هه یه و له به رانه بهر ئەمه شدا وشه ی تر هه ن

راگه یاندنی خراپیان ههیه، وهک: (سهگ، ریوی، دز،... هتد)، ئەمەش پەییووستە بە ریکهوتنی کۆمەل، دەبینین وشەیهکی وهک: (عادی) واتای ئاسایی دەدات، بەلام له کۆمەلگە کوردیدا واتای خراپ دەدات و راگه یاندنیکی خراپی ههیه، هەر بۆیهش ئیستا بەزینفرۆشهکان وشە (نۆرمال) ی بۆ بهکار دینن، تاكو بیتایه بییه که ی خوی بپاریزیت. (عه بدولواحید موشیر دزهیی: ۲۰۱۱: ۱۰۸).

ب . واتای شیوازی:

ئەو واتایهیه که پارچهیهک له زمان له ناو دەورو بهریکی کۆمه لایه تیدا دهگه یه نی، ئەم واتایهش به وه لیکده داته وه، که ئەو وشهیه له ناو دهقیکی دیاریکراودا له ریگه ی ناسینه وه ی رههه ند و ئاسته جیاوازه کانیدا له ناو هه مان زمانی دیاریکراودا دهکری ئەم جوړه واتایه دهستنیشان بکریت، بۆ نمونه:

Steed (Poetic)

Noves (general)

ئەم نمونهیه ئەوه مان بۆ پونده کاته وه، که له زمانی ئینگلیزیدا وشە (Horse) له لایه ن خه لکییه وه به گشتی به واتای (ئەسپ) دیت، به لام نوسەر و ئەدیبه کان کاتیک دهیانه ویت له به رهه مه ئەده بییه کانیاندا ناوی (ئەسپ) بهینن، وشە (Steed) به کار دهینن. (سازان رهزا موعین: ۲۰۰۵، ۱۲ - ۱۳).

هەر بۆیه به پیی باری کۆمه لایه تی ئەو که سانه ی زمانه که به کار دهینن، یان ئەوانه ی که سەر به ناوچه یه کی جوگرافی ئەو زمانه ن، ئەمەش چه ند ئاستیکی زمانه که مان بۆ دهستنیشان دهکات، وهک پسپوړی و پله و پایه و پەییوهندی نیوان قسه که ر و گوینگر، هه روه ها له گه ل پله ی زمانه که دا به کار دهینن، ئەمه له لایه ک له لایه کی تره وه جوړی زمانه که چیه؟ زمانی زانسته، زمانی راگه یاندنه، زمانی ئەده بییه، زمانی یاسایه... هتد، ئەمانه هه مو کار له شیوازی قسه کردن دهکن، هه روه ها به پیی باری کۆمه لایه تی - ئاست و چینه کانی ناو کۆمه ل - دهگوریت، بۆ نمونه وشە (دایک) له کۆمه لگه یه کی کورده واری وهک گونده کانی دهورو بهری هه ولیر (هۆده) به کار دینن، به لام له چینی مامناوهندی وشە (دایه) یان (دایکه) به کار دینن. (تالیب حوسین عه لی: ۲۰۱۹، ۲۷ - ۲۸).

ج . واتای کاریگه ری (دهرونی):

په یوهندی به باری دهرونی قسه که ره وه هه یه و کاریگه ری باری دهرونی قسه که ر راسته وخۆ له مه به ست و ناوه رۆکی ئاخاوتنه که دا رهنگه داته وه. (دارا حمید: ۲۰۱۰، ۲۷). ئەم لایه نه دهرونیه له که سیکه وه بۆ که سیکی تر جیاوازه و سیمای که سه که له خۆ دهگری، دیاره ئاخاوتن یان نوسین بۆ خستنه روی ئەو باره دهرونیه دی، یان واتای دهرونی ده بیته یه کی که له تیکرای هۆکاره کانی، که بۆ ئەو پیکهاته واتایه له دهقیکی دیاریکراودان. دهروناسه کان ئاخاوتن و نوسین به چالاکي داده نین و به شیکیشه له کیشه دهرونیه کانی مروّف، که هه لچون دامرکان له پاش ده ربپین به تاکه که ده به خشی، دهرونزانی زۆر جهخت له سه ر ئەم لایه نه دهکات، ئەم جوړه واتایه زۆر جار له ئاخاوتنی ئاسایشدا رهنگه داته وه، به لام ئیتر له لایه ن نوسەر و شاعیرانه وه په نا ده بریته بهر ئەم جوړه واتایه. (سازان رضا: ۲۰۰۵: ۱۵ - ۱۶).

د . واتای رهنگدانهوه (هاوجیی):

واتای هاوجیی له پیکهوه گریدانی وشهوه دروست دهبیته، که له ناو دهوروبهری خۆیدا پۆدهدات (سازان رها موعین: ۲۰۰۵: ۱۴)، ههروهها په یوهستیشه به و وشانهی، که توانای رهنگدانهوهیان ههیه، واته فۆرمیک زیاتر له واتایهکی هۆشهکی ههبیته، به جۆری گویمان له یهکیکیان بیته، ئهوهیترمان بیربیتهوه. (محهمه د مهعروف فهتتاج: ۱۹۹۰: ۱۶۰). ئۆلمان کاریگهرییهکانی ئهه جۆره واتایه له سی خالدا دهخاتهرو:

۱. کاریگهری دهنگی:

ئهه جۆره کاریگهرییه دهبیته دو بهش:

أ - کاریگهری راستهوخۆ: وهک ئهوهی ههندی وشه ئاماژه بو ههندی دهنگی سروشتی دهکات، که پیی دهلین: لاسیکردنهوهی سهههتایی دهنگی، وهک: خورهی ئاو، میاوهی پشپله... هتد.

ب - کاریگهری ناراستهوخۆ: پیی دهگوتریت لاسیکردنهوهی لاههکی، وهک نرخی بزۆکه (أ)، که رهنگدانهوهی بچوکی و کورتی ههیه له ریگهی مۆرفیمی (ۆکه)، که بو بچوکردنهوه بهکاردی. (عهبدوواحد موشیر دزهیی: ۲۰۱۱: ۱۸).

ههروهها ئهه جۆره وهک ئهه هیتما و نیشانانهی، که له زمانی ماتماتیکدا بهکاردههینریت: وهک چواریهکی مالهکهه فرۆشت: بهرانبهر به ۴/۱ دیت. (عهبدووللا عهزیز: ۱۹۹۰: ۵۵).

۲. کاریگهری وشهیی:

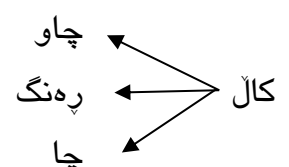
په یوهندی به دارشتن و لیكدانی وشهکانهوه ههیه، که به دو وشهیی سههههوخۆ و وشهیهکی نوێ دیته کایهوه، وهک: (دارگوین)، که ههردو وشهیی (دار + گوین) مان دینیتهوه یاد... هتد. (عهبدوواحد موشیر دزهیی: ۲۰۱۱: ۱۱۹).

۳. کاریگهری واتایی:

وشه فرهواتا و هاویژهکان دهگریتهوه، که ههنگری واتای رهنگدانهوهن، له بهر ئهوهی یهکی له واتاکانی قهدهغه و تابویه، ئهه جۆره واتایه له باریکدا دیت، که وشهکه دوانی بیته یا زیاتر و جگه له واتا فرههنگیهکی، واتایهکی تر بینیتهوه یاد. (محهمه د مهعروف فهتتاج: ۱۹۹۰: ۱۶۱).

ه - واتای هاورییهتی:

به په یوهندی له گهه وشهیی تر دا دیت و هاورییهتییهک دروست دهبیته له نیوان دو وشهکه و یهکیکیان ئهوهی تر رادهکیشی، بو نمونه وشهیی (کال) له ئهجمای بهکارهینانی زۆر له گهه (رهنگ، چاو، چا)، ئهوا هاورییهتییهکیان پهیدا کردوه.

به دوداهااتنی وشه له سنوری رسته دا، به پپی سیسته میکی دیاریکراو پپی دهگوتریت هاوپییه تی. وشه له ئه نجامی به یه که وه هاتنی زوره وه و دوباره بونه وه واتایه که پهیدا دهکات و پپی دهلین: واتای هاوپییه تی، ئه م جوړه واتایه په یوه ندییه کی شوینی ئاسوییه له ئه نجامی هاو به شیکردنی وشه یه که له گه ل چه ند وشه یه کی تر پهیدای دهکات، بو نمونه یه کی له واتاکانی (شه و)، (تاریک) ه، ئه وانه له گه ل یه کدا دیت، ئه م واتایه ی وشه به هو ی هه لسوکه وت و هاتنی له گه ل وشه ی تر دا پهیدای دهکات و له سهر بنه مای په یوه ندی وشه یی کار دهکات. (عه بدولواحید موشیر دزه یی: ۲۰۱۱: ۱۲۱ - ۱۲۲)، ههروهک وشه ی (چاک و باش) له هاواتا دهچن، به لام له واتای هاوپییه تیدا له یه کتریدا جیان، وهک.

۱- به یانیت باش.

۲- به یانیت چاک.

لیژده دا ده بینین رسته ی دوهم نا ئاسایی واتای دروستکردوه، چونکه به کارنایه ت، (به یانی) هاوپییه تی له گه ل (باش) زیاتره، نهک (چاک). (عه بدولواحید موشیر دزه یی: ۲۰۰۷: ۴).
و- واتای بابه تی:

واتای بابه تی بریتیه له کیشه ی هه ل بژاردنی ئه و رۆنانه ی، که زمانه که ت رینگه ت پیده دا ت، جیا له رۆنانه کانی تر، بو گه یانندی ئه و بیر، بابه تی مه به ستمان له وه یه مرو ف کاتیک ده یه ویت مه به ستیک دربریت، یه کیک له هه ل و مه رجه کانی هه ل بژاردن دیته کایه وه، بو هه ل بژاردنی ئه و رۆنانه ی ده ته ویت بیره که ی پی دربرپی، به پپی بیره که گرنگی به کام رۆنان دده دیت، ئه و ده بیت به و شیوه یه دربریت و واتای بابه تی هه ندیکجار له وکاته دا در ده که ویت، که قسه که ر بو مه به ستیک ئه و رۆنانه هه ل ده بژیریت، واته په سه ندکردنی ئه و رۆنانه مه به ستیکی قسه که ری له پشته وه یه، بو نمونه:

- دایکم و باو کم یان باو کم و دایکم (لیژده دا خو شه ویستی بو کامیان زیاتره). (تابان محه مه د: ۲۰۱۴: ۳۵). ئه و واتایه که به ریکخستنی جیا جیا مه به ستی جیا جیا دروست دهکات و به پپی گرنگی ده گوری و اتا هو شه کییه که یان یه که، به لام هه ر یه که یان بو باریک ده بیت، له رسته یه کی وهک:

- خه لاته که ماموستا دابه شی کرد.

ده توانین به م شیوه یه ریزی بکه ین:

- ماموستا خه لاته که ی دابه شکرد. (محه مه د مه عروف فه تتاح: ۱۹۹۰: ۱۵۸ - ۱۶۲).

نهنجام:

- ۱- زمان و بیر کاریگه ریبیان به سه ریه که وه ههیه، بهیه که وه هه لده کهن، چونکه نه زمان به بی بیر ده بی، و نه بیریش به بی زمان ده بی، هه ردوکیان ته واو که ری یه کترن.
- ۲- باشتیرین دابه شکردن بو جوره کانی واتا، واتی هوشه کی و واتی بارکراوه، واتی هوشه کی به پیی که س و کات و کومه لگه ناگوریت، به لام واتی لاوه کی به پیی که س و کات و کومه لگه ده گوریت و تیکه لی هه ست و سوز و بوچونی قسه که ره .
- ۳- (نه و - من - منی بالا) نه م سئ به شه ناتوانریت له به رانه ر سئ به شه که ی دیکه ی نه قل (هه ست و پیش هه ست و نه ست) دابندریت، به لکو و اتاکه ی زور فراوانتر و گشتگیرتره.
- ۴- له کاره کانی فرۆیده وه، ده وری سه ره کی زمانمان بو ده رده که ویت، که تا ئیستاش له شیکردنه وه ی ده رونیدا پهیره و ده کریت.

Meaning and Psychological Meaning

Diman Ahmad Othman¹ - Nariman Abdullah Xoshnaw²

¹⁺² Department of Kurdish, College of Basic Education, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract:

This research is entitled “Psychological Implications in Poetic Images of the Collection of: A Linguistic Study”. This study discusses types of meaning. Generally, meaning is categorized into two parts: semantic meaning and pragmatic meaning. Besides, it also discusses the interpretations of the artistic phenomena of psychological implications and shows their implications. Meaning is generally a multidisciplinary and sophisticated concept; hence it has been categorized differently. And those who discussed meaning, they have conducted their own evaluations.

Keywords: Psycholinguistics, Meaning, Types of Meaning, Psychological Meaning, Language, Linguistics.

سه‌رچاوه‌کان:

- ئاڤیتستا که‌مال مه‌حمود (۲۰۱۲). پرۆسه‌ سایکۆلۆژییه‌کان له‌ زمانی کوردیدا، چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی سلیمانی، چاپخانه‌ی له‌ریا، سلیمانی.
- ئه‌فین سامی عارف (۲۰۱۱)، کاریگه‌ری باری ده‌رونی له‌سه‌ر زمانی قسه‌کردن، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی زمان، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.
- ئه‌وه‌رحمانی حاجی مارف (۲۰۰۲)، به‌ره‌مه‌ زمانه‌وانییه‌کانم، کتیب و نامیلکه، به‌رگی یه‌که‌م، وه‌زاره‌تی رۆشنییری، نوسینگه‌ی فه‌ره‌نگ، سلیمانی.
- احمد عثمان نجات (۱۹۹۹)، خودو غه‌ریزه‌کان، و: هونه‌ر سالج، گۆفاری کاروان، ژماره ۱۳۵.
- انا فرۆید (۲۰۰۵)، من و میکانیزی به‌رگری، و: هه‌ژار جوانرۆیی، چاپی یه‌که‌م، له‌ بلاوکراوه‌کانی چاپ و په‌خشی رینما.
- به‌هار زایر محمه‌د (۲۰۰۹)، زمان و یاسا کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.
- بیخاڵ عه‌بدوللا سه‌عید (۱۹۸۹)، واتاسازی وشه، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.
- تالیب حوسین عه‌لی (۲۰۱۹)، واتاسازی (چه‌ند بابه‌تیکی واتای وشه)، چاپی دوهم، چاپخانه‌ی هیقی، هه‌ولێر.
- خه‌لیل عه‌بدولره‌حمان معاينه (۲۰۱۳)، ده‌روناسی کۆمه‌لایه‌تی، و: سه‌لاح سه‌عدی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی نارین، هه‌ولێر.
- دارا حه‌مید محمه‌د (۲۰۱۰)، واتاسازی (هه‌ندی لایه‌ن له‌ سیمانتيك و پراگماتيكي كوردی)، چاپی یه‌که‌م، چاپمه‌نی ژیر، سلیمانی.
- رېبین ره‌سول ئیبراهیم (۲۰۰۵)، سیمۆلۆژیا و زمان، گۆفاری سپی تر، ژماره (۶)، سلیمانی.
- زه‌ینۆ شیخانی (۲۰۰۲)، زمان و پێوه‌ندی به‌ بیرکردنه‌وه، گۆفاری پامان، ژماره (۶۸)، هه‌ولێر.
- سازان رضا موعین (۲۰۰۵)، آتا و ده‌وروبه‌ر، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی په‌روه‌رده، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.
- سه‌لام ناوخۆش (۲۰۱۴)، دیداره‌ زمانه‌وانییه‌کانم، چاپخانه‌ی مناره، هه‌ولێر.
- سه‌لام ناوخۆش و نه‌ریمان خۆشناو (۲۰۱۰)، زمانه‌وانی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی مناره، هه‌ولێر.
- سیگمۆند فرۆید (۲۰۰۷)، پینج وانه‌ له‌ ده‌رون شیکاریدا، و: صباحی مه‌لا ئه‌ولا، چاپی یه‌که‌م، خانه‌ی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاوێر، هه‌ولێر.
- شیرزاد سه‌بری عه‌لی، عه‌بدولسه‌لام نه‌جمه‌دین عه‌بدوللا (۲۰۱۱)، زمانقانییا کاره‌کی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی ده‌وک.
- عزالدين ئەحمەد عەزیز (۲۰۱۴)، بنه‌ماکانی ده‌رونزانی گشتی، چاپی پینجه‌م، چاپخانه‌ی رۆژه‌لات، هه‌ولێر.
- عه‌بدولخالق یه‌عقوبی (۲۰۰۱)، ئەرکی ئەده‌بی زمان له‌ شیعرى کلاسیکی کوردیدا، گۆفاری پامان، ژماره (۵۷)، هه‌ولێر.
- عه‌بدوللا حوسین ره‌سول (۲۰۱۵)، ده‌روزمانی، گۆفاری زمانناسی، ژماره (۱۷)، هه‌ولێر.
- عه‌بدوللا عه‌زیز محمه‌د (۱۹۹۰)، گۆرانی واتای وشه‌ له‌ زمانی کوردیدا، نامه‌ی ماسته‌ر، کۆلیژی ئاداب، زانکۆی سه‌لاحه‌ددین.
- عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی (۲۰۱۲)، زمانه‌وانی ده‌روی، گۆفاری زانکۆ پریس، ژماره (۱۳) زانکۆی سه‌لاحه‌ددین، هه‌ولێر.
- عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی (۲۰۱۴)، زمانه‌وانی ده‌رونی، چاپی یه‌که‌م، ناوه‌ندی ئاوێر، هه‌ولێر.
- عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی (۲۰۱۴)، واتاسازی وشه‌ و رسته، چاپی سییه‌م، ناوه‌ندی ئاوێر، هه‌ولێر.
- عه‌بدولواحید موشیر دزه‌یی (۲۰۱۵)، زانستی سیمانتيك، چاپی یه‌که‌م، ناوه‌ندی ئاوێر، هه‌ولێر.
- که‌مال میراوده‌لی (۲۰۰۵)، فه‌لسه‌فه‌ی جوای و هونه‌ر (ئیسنتاتيكا)، چاپی دوهم، خانه‌ی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی قانع.
- که‌ریم شه‌ریف قه‌ره‌چه‌تانی (۲۰۰۸)، سایکۆلۆژیای په‌روه‌ده‌یی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی په‌یوه‌ند، سلیمانی.
- که‌ریم شه‌ریف قه‌ره‌چه‌تانی (۲۰۰۹)، سایکۆلۆژیای گه‌شه (مندال و هه‌رزه‌کار)، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی په‌یوه‌ند، سلیمانی.
- که‌ریم شه‌ریف قه‌ره‌چه‌تانی (۲۰۰۳)، سروشتی مرقایه‌تی له‌ روانگی جان جاک رۆسو و سیگمۆند فرۆیده‌وه، چاپی یه‌که‌م، زنجیره‌ بلاوکراوه‌کانی گۆفاری ئاسۆی په‌روه‌ده‌یی، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده، هه‌ولێر.
- که‌ریم شه‌ریف قه‌ره‌چه‌تانی (۱۹۹۶)، ده‌روزه‌ی ده‌رونزانی، چاپی یه‌که‌م، چاپخانه‌ی وه‌زاره‌تی په‌روه‌رده، هه‌ولێر.

- كۆرش سهفهوی (۲۰۲۰)، ناسینی واتاسازی، و: شیروان حوسین خۆشناو، چاپی یهکه، ناوهندی ئاویر، ههولیر.
- كۆمهلیک نوسەر (۲۰۱۹)، دهروازهیهک بۆ دهرونزانی، و: ئازیز قادر میراودهلی، چاپی یهکه، دهزگای چاپ و پهخشی نارین، ههولیر.
- محهمه رها باتنی (۲۰۱۵)، دهبرارهی زمان، و: ئاکو عهبدوللا کهریم، چاپی یهکه، ناوهندی پۆشنیبیری و هونهری ئەندیشه، سلیمان.
- محهمه عوده ئەلریمای (۲۰۱۱)، له دهرونزانی مندالدا، و: ئاری عوسمان خهیات، چاپی دوهم، چاپخانهی نارین، ههولیر.
- محهمه مهعروف فهتتاح (۱۹۹۰)، زمانهوانی، چاپی یهکه، زانکوی سهلاحهددین، ههولیر.
- محهمه مهعروف فهتتاح (۲۰۱۱)، زمانهوانی، چاپی سێیه، چاپخانهی حاجی هاشم، ههولیر.
- مهحمود محهمه ئەلنینی (۲۰۱۲)، سایکۆلۆژیای کهسیتی له نیوان بیردۆز و پیاوهکردندا، و: سهلاح سهعدی، چاپی یهکه، چاپخانهی نارین.
- نهریان سههن سهمه کهریم (۲۰۱۵)، دروسته سیمانتیک له زمانی کوردیدا، نامه ماستهر، کۆلیژی زمان، زانکوی سلیمان.
- نهریان خۆشناو (۲۰۰۹)، زمانهوانی، بهرگهکانی (۴، ۵، ۶، ۷)، چاپخانهی مناره، ههولیر.
- نهریان خۆشناو (۲۰۱۶)، زمانهوانی کارهکی، بهرگی یهکه، چاپی یهکه، ناوهندی ئاویر، ههولیر.
- نیک لاند (۲۰۱۶)، زمان و هزر، و: مستهفا عهفور، چاپی یهکه، چاپخانهی موکریان، ههولیر.
- ههلمهت بايز رهسول (۲۰۱۲)، پهههندی دهرونی له چیرۆکهکانی شیرزاد سهسندا، چاپی یهکه، چاپخانهی موکریان، ههولیر.
- یوسف عوسمان سهمه (۲۰۰۶)، تیورییهکانی پهروهرده و فیربون، چاپی یهکه، له زنجیره بلاوکراوهکانی گوفاری ئاسوی پهروهدهیی، ههولیر.
- یوسف شهریف سهعید (۲۰۱۱)، زمانهوانی، چاپی یهکه، چاپخانهی رۆژهلات، ههولیر.
- احمد مختار عمر (۱۹۸۸)، علم الدلالة، الطبعة الخامسة، مكتبة عالم الكتاب، القاهرة.
- جرهارد هلبش (۲۰۰۷)، تصور علم اللغة منذ ۱۹۷۰، ترجمة: د. سعید حسن بصیری، الطبعة الاولى، مكتبة زهراء الشرق، القاهرة.
- جمعه سید یوسف (۱۹۹۰)، سيكولوجية اللغة والمرض العقلي، عالم المعرفة ۱۴۵، سلسلة كتب ثقافية شهرية يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون والاداب، الكويت.
- جوديث جرين (۱۹۹۲)، التفكير واللغة، ترجمة وتقديم: عبدالرحيم جبر، الطبعة الاولى، الهيئة المصرية العامة للكتاب، مصر.
- سعد جلال (۱۹۷۴)، المرجع في علم النفس، الطبعة الاولى، دار المعارف، مصر.
- السید عبدالحمید سلیمان (۲۰۰۳)، سيكولوجية اللغة والطفل، دار الفكر العربي، للطبعة الاولى، القاهرة.
- صالح بلعيد (۲۰۰۳)، دروس في اللسانيات التطبيقية، الطبعة الاولى، دار هومة للطباعة والنشر، الجزائر.
- عبدالرحمن محمد (۲۰۰۸)، مقدمة ابن خلدون، تحقيق: علي عبدالواحد وافي، الطبعة الثالثة، دار هضة مصر للطبع والنشر، القاهرة.
- عبدالعزيز ابراهيم العصيلي (۲۰۰۶)، علم اللغة النفسي، الطبعة الاولى، الرياض، السعودية.
- علود حجاج (۲۰۰۴)، انسان الكلام. مساهمة لسانية في العلوم الانسانية، ترجمة: رضوان ظاظا، الطبعة الاولى، المنظمة العربية للترجمة، دار الطبعة للطباعة والنشر، بيروت. لبنان.
- محمد محمود الجبوري (۱۹۸۴)، المدخل في علم النفس، مطبعة جامعة صلاح الدين، اربيل.
- محمد محمد يونس على (۲۰۰۴)، مدخل الى اللسانيات، الطبعة الاولى، دار الكتاب الجديد المتحدة، بيروت، لبنان.
- محمود احمد السيد (۱۹۹۶)، علم النفس اللغوي، الطبعة الثانية، جامعة دمشق.
- موفق الحمداني (۱۹۸۲)، اللغة وعلم النفس. دراسة للجوانب النفسية للغة، مطبعة مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، جامعة الموصل، بغداد.
- نايف خرما (۱۹۷۸)، أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، عالم المعرفة، سلسلة كتب ثقافية شهرية يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون والاداب، الكويت.

نوري جعفر (۱۹۷۱)، اللغة والفكر، نشر وتوزيع مكتبة التوجي، رباط.

جان لایز (۲۰۰۶)، مقدمه‌ای بر معنا شناسی زبان شناختی، چاپی دوم، مترجم: حسین واله، چاپ، غزال، تهران.

محمد رضا باطنی (۱۹۹۵)، پیرامون مسائل زبانشناسی نوین، چاپ چهارم، انتشارات آگاه، تهران.

Chomsky, N (1957), Syntactic structures, the Hague, mouth.

Chomsky, N (1959), Review of B. f. skinner's verbal Behavior, language.

Crystal. D (1997), The Cambridge encyclopedia of language, second edition, Cambridge university press.

David Crystal (2003), A Dictionary of Linguists and phonetic, Fifth editor, Blackwell publishing, UK.

John Lyons (1981), Language and linguistics and introduction (Cambridge) university, press.